

ƏHMƏD AĞAOĞLU

İRAN VƏ İNQİLABI

Bakı-2009

BBK-5.3

A-29

Elmi redaktoru, ön söz və şərhlərin müəllifi: **Vaqif Sultanlı**
filologiya elmləri doktoru,
professor

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıranı: **Almaz Həsənaqızı**
filologiya elmləri namizədi,
dosent

Elmi məsləhətçi: **Boran Əziz**
tarix elmləri namizədi, dosent

A-29

Əhməd Ağaoğlu

İran və inqilabı, Bakı, Azərənəşr, 2009, 152 səh.

Əhməd Ağaoğlunun tarixi-publisistik səpkidə qələmə aldığı «İran və inqilabı» traktatında İran tarixinin bir sıra öyrənilməmiş səhifələri aşkarlanır. Əsər geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

0503000000 qrifli nəşr
M-651-07-2009

©Almaz Həsənaqızı, 2009

BÖYÜK MÜTƏFƏKKİRİN YARADICILIQ DÜNYASI

Əhməd Ağaoğlu (1869-1939)

Azərbaycanın qüdrətli fikir sahiblərindən olan Əhməd Ağaoğlu özünün zəngin yaradıcılığı, ciddi ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə istər Şərq, istərsə də Qərbi dünyasında böyük maraq doğurmaqdadır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində onun haqqında çoxlu sayda tədqiqat əsərləri yazılsa da, böyük mütəfəkkirin yaradıcılıq irsi doğma vətəni Azərbaycanda kifayət qədər araşdırılmamış, küll halında nəşr edilməmişdir. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan oxucusu Əhməd Ağaoğlu fenomenini bütün mahiyyəti ilə dərk etmək imkanına malik deyildir.

Böyük siyasi xadimin bioqrafiyası əsrin mürəkkəb və keşməkeşli hadisələri ilə müşayiət olunmaqdadır. Qeyd edək ki, 1869-cu ildə Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşada dünyaya gəlmiş ədib ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra isə rus gimnaziyasında oxumuşdur. 1887-ci ildə təhsilini davam etdirmək üçün Peterburqa gedən Əhməd bəy burada imtahan qəbul edən müəllimlərin şovinistliyi ucundan Texnologiya İnstitutuna qəbul ola bilmədiyindən Avropanın mərkəzinə - Parisə üz tutur.

1888-ci ildə Paris hüquq məktəbinə daxil olan Əhməd Ağaoğlu təhsilini davam etdirməklə yanaşı, şəhərin ədəbi-elmi mühiti ilə ünsiyyət yarada bilir. O, məşhur avestaşınas C.Darmstaterin vasitəsilə Fransanın Ernst Renan, İppolit Ten, Oppert, Qaston Paris və başqa məşhur alim və ədibləri ilə yaxından tanış olur.

Əhməd Ağaoğlunun fransız mətbuatında müntəzəm çıxışları 1890-cı ildən etibarən başlayır. O, «Jurnal de Deba», «Nuvel Revyü», «Revyü Blö» və başqa mətbuat orqanlarında Şərqi tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. haqqında məqalələr dərc etdirir. Məhz bu illərdən başlayaraq o, Tiflisdə rusca çıxan «Qafqaz» qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayır və bu əməkdaşlıq onun publisistik fəaliyyətinin canlanmasında mühüm rol oynayır.

Əhməd bəy 1892-ci ildə dünya şərqşünaslarının Böyük Britaniyada keçirilən beynəlxalq konqresində «Şiəlikdə məzdəki inancları» mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Şərqşünasların diqqət və marağına səbəb olmuş bu məruzə ilə o, İran şahının hədiyyəsinə layiq görülmüşdür. Məruzə həmçinin Kembric Universitetinin xətti ilə Avropanın bir çox dillərinə tərcümə edilərək yayılmışdır.

Əhməd bəy Parisdə olarkən böyük Şərq mütəfəkkiri milliyyətçə Azərbaycan türkü olan Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə görüşmüş və bu görüş onun ictimai və estetik baxışlarının formalaşmasında dərin iz qoymuşdur.

Sürəyya Ağaoğlunun «Bir ömür böylə keçdi (Səssiz gəmiyi bəklərkən)» adlı memuarında yazdığına görə, Fransada təhsilini bitirib Vətənə dönmək istəyən Əhməd Ağaoğlunun qeyri-adi istedadını duymuş müəllimi, görkəmli filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünas Ernst Renan:

«- Sən dünya miqyasında alim olacaq səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni udar»,- demişdir. Lakin Əhməd bəy sevimli müəlliminin təkidli ısrarına baxmayaraq Vətənə dönmək, Qərbdə öyrəndiklərini xalqına, millətinə vermək niyyətində olduğunu bildirmişdir.

1894-cü ilin ortalarında atasının ölüm xəbərini eşidib Vətənə dönməyə məcbur olan Əhməd bəy yolüstü İstanbulda dayanaraq Osmanlı İmperatorluğunun tanınmış elm və siyasət adamları ilə görüşür. Vətənə göndükdən sonra isə bir müddət Şuşada real məktəbdə fransız dilindən dərs deyir.

Əhməd Ağaoğlu bu dövrdə «Məşriq» adlı qəzet çıxarmaq üçün Peterburq Baş Mətbuat İdarəsinə müraciət edir və ona bu niyyətini gerçəkləşdirməyə icazə verilmir. O, 1897-ci ildə milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gələrək Əlimərdan bəy Topçubaşovun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Kaspi» qəzetində əməkdaşlıq etməklə yanaşı, həm də Ali Ticarət Məktəbində fransız dili müəllimi işləyir. 1898-1904-cü illərdə «Kaspi» qəzetində Əhməd bəyin ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, sosial-siyasi həyatımız, dini dünyagörüşümüz barəsində çoxlu sayda yazıları çap olunmuşdur. Ədibin «Hacı Seyid Əzimmin külliyyatı», «Şekspirin «Otello»su və Şillərin «Qaçaq»ları tatar dilində», «Qorki və müsəlmanlıq», «Qorkinin «Həyatın dibində» pyesində tatar Asan» və başqa məqalələri sırf ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır.

Əhməd Ağaoğlunun ilk kitabı 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap olunmuş «İslama görə və islamlıqda qadın» əsəridir. Müəllifin bu əsərində Azərbaycanın və ümumən Şərqlin mühüm problemlərindən biri - cəmiyyətin sosial həyatında qadının yeri məsələsi cəsarətli şəkildə qaldırılmışdır.

Əhməd bəy 1905-ci ildə nəşrə başlayan «Həyat» qəzetinə Əli bəy Hüseyinzadə ilə birlikdə redaktorluq etmiş, daha sonra «İrşad», «Tərəqqi» və rusca «Proqres» qəzetlərini çıxarmışdır.

O, həmçinin bu dövrdə fəal siyasi mübarizəyə qoşulmuş, 1906-cı ilin payızında «Difai» firqəsinin əsasını qoymuşdur. Bu firqə Azərbaycan türklərinin siyasi təkəkkürünün, milli mənlilik şüurunun formalaşmasında, təşkilatlanmasında, xüsusilə erməni-daşnak təcavüzündən qorunmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir.

Əhməd bəy 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət edərək ədəbi-elmi və siyasi fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Azərbaycanı tərk etməsinin səbəbini ədib hələ nəşr olunmamış xatirələrində belə əsaslandırır: «Şiddətli təqib edilənlər arasında idim. İş elə bir dərəcəyə çatmışdı ki, artıq daha izzəti-nəfəsimin deyil, ailəmin də sakitliyi və salamatçılığı təhlükə altına düşmüşdü. 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuşdu. Tanıdığım bəzi şəxslər iş başına gəlmişdilər. Digər

tərəfdən Qafqaz canişini vəzifəsinə təyin olunmuş Vorontsov-Daşkov məni necə olursa-olsun, həbs etdirib sürgünə göndərməyə qərar vermişdi. Bunu öyrənən kimi mən dərhal qaçmağa qərar verdim».

Qeyd edək ki, Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin siyasi qovğaların ən mürəkkəb bir dövründə Azərbaycanı tərk etməsi ölkənin ziyalılarını son dərəcə sarsıtmışdı. Əliabbas Müznib bu hadisə ilə bağlı yazırdı: «...Onların getməsi Qafqaz əhalisini başsız, böyüksüz buraxmış kimidir. Çünki o cənəblər dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idilər. Müxtəsər, bir bölük maarif yığımı olan Qafqaz müsəlmanlarının ataları idilər» («İqbal» qəzeti, 31 oktyabr 1913, № 493).

Türkiyədə özünün ciddi fəaliyyəti nəticəsində çox keçmədən Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyalp, Yusif Akçura, Həmdullah Sübhi və başqaları ilə birlikdə türkcülük hərəkatının əsas liderlərindən biri kimi tanınan Əhməd bəy «Xalqa doğru», «Siratül-müstəqim», «Türk yurdu» kimi mətbuat orqanlarında çıxış edir, «Tərcümani-həqiqət» qəzetinin redaktoru olur, Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilir, həmçinin İstanbul Universitetində rus dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxuyur.

Əhməd Ağaoğlu 1915-ci ildə Rusiyada yaşayan milli azlıqların Lozannada keçirilən konfransında Azərbaycanı təmsil etmişdir. Cümhuriyyət dövründə Qafqaz İslam Ordusunun müşaviri kimi Azərbaycana gələn ədib Bakının erməni-daşnak təcavüzündən xilas olunaraq ölkənin paytaxtına çevrilməsində yaxından iştirak etmişdir.

Əhməd bəy bu dövrdə Gəncədə «Türk sözü» adlı qəzet (qəzetin cəmi iki sayı çap olunmuşdur) çıxarmış, parlamentin üzvü seçilmişdir. O, 1919-cu ildə Paris sülh konfransına getməyə hazırlaşdığı ərəfədə, İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən saxta ittihamlarla həbs olunmuş, Malta adasına sürgünə göndərilmişdir. 1921-ci ilin mayında sürgündən azad olunan Əhməd bəyin Romadan Nəriman Nərimanova yazmış olduğu məktub onun keçirdiyi əzablı sürgün həyatından sonra böhran və sarsıntıları əks etdirir: «...Mütaliələr, düşüncələr və bu müddətdə aldığım təcrübələr məni dərin və qəti bir imana gətirdi ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə bütün ictimai üsul və ictimai quruluş yalan, qaba arizu, güclülərin gücsüzləri əzməkləri üzərində durmaqdadır. O şeyə ki, mədəniyyət, hürriyyət, müsavət deyilir, zəhərli bir yalan, alçaq bir riyakarlıqdır ki, onların sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu üsulidarə öz yalan riyakarlığı ilə davam elədikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur» («Kommunist» qəzeti, 19 iyun 1921).

Məktubda Nəriman Nərimanovdan Azərbaycana gəlmək üçün şərait yaratmağı xahiş edən Əhməd bəy Ağaoğlu az sonra bu fikrindən daşınmış, Türkiyədə qalib işləməyi üstün tutmuşdur.

O, yeni qurulmuş Türkiyə Cümhuriyyətində Mətbuat Baş Müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş, Atatürk ideyalarını dəstəkləyən «Hakimiyyət-i-milliyə»

qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu agentliyinə rəhbərlik etmişdir. Əhməd bəy həmçinin Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş, bununla yanaşı Ankara Universitetində mühazirələr oxumuşdur.

Ötən əsrin 20-30-cu illəri Əhməd Ağaoğlu üçün yaradıcılıq baxımından daha zəngin və uğurlu olmuşdur. Bu dövrdə onun «Üç mədəniyyət», «Hindistan və İngiltərə», «Sərbəst insanlar ölkəsində», «Dövlət və fərd», «Türk təşkilatı-əsasyyəsi», «Türk hüquq tarixi», «Mən nəyəm?» və başqa əsərləri nəşr olunmuşdur. Ədibin ölümündən sonra onun «İran və inqilabı», «Könülsüz olmaz», «İxtilalmı, inqilabımı?», «Sərbəst firqə xatirələri», «İslamlıqda qadın» və başqa kitabları nəşr edilərək oxuculara çatdırılmışdır. Bunlardan əlavə, Əhməd Ağaoğlunun «Pəyami Səfaya axırdən məktublar», «Malta xatirələri», «Yakutlar» (rus dilindən tərcümə) və başqa əsərləri nəşrini gözləməkdədir.

Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığında xüsusi yer tutan «Üç mədəniyyət» traktatı 1920-ci ildə Maltada sürgündə ikən yazılmış, lakin ilk dəfə 1927-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Əsər ədibin dünyagörüşünün konseptual tərəflərini öyrənmək baxımından onun bütün digər tədqiqatlarından daha çox material verir. Dünya sivilizasiyasının Budda-Brəhmən, Qərb, yaxud Avropa və İslam kimi üç nəhəng mədəniyyət şaxələrinə söykəndiyini xarakterizə edən müəllif onların müştərək və fərqli məqamlarını açıqlayır. Mədəniyyətdə dil ortaqlığı amilini Şərq və Qərbin timsalında müqayisə edən ədib yazır ki, «... bu gün ən azı üç Avropa dilini - fransızcanı, inciliscəni, almanca bilməyən ciddi bir avropalı alim və ədibinə həmmən-həmmən rastlanmaz. Bunlar zəttən ortaq olan və Avropa mədəniyyəti amillərindən bulunan əski yunan və latıncanı da ta çocuqluqlarından öyrənirlər. Bir zamanlar bu iki dil, İslam aləmində ərəbcə və farsca kimi, Qərb aləmində ortaq elm və ədəbiyyat dili idi. Bütün alimlər latınca yazarlardı».

Əhməd Ağaoğlu üç mədəniyyət şaxəsinin fərqli və oxşar cəhətlərini səciyyələndirdikdən sonra bu gün Qərb mədəniyyətinin qalib, İslam və Budda-Brəhmən mədəniyyətlərinin məğlub olma səbəblərinə diqqəti yönəldir və məğlubiyyətin maddi və mənəvi təzahürlərini səciyyələndirərək: «İslam cəmiyyətləri vəlvələli bir tərzdə süqut etməkdə və məhv olmaqdadır»,- kimi qənaətə gəlir.

Şərq mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərb mədəniyyətinə tərk etməsinin səbəbini Şərqdə fəzilətin hökmdara, Qərbdə isə qanunlara itaətdə dərk olunması ilə xarakterizə edən müəllif «həyat təzi» kimi mənalandırdığı mədəniyyət amilinin mütəlif tərəflərinin (ailə, dövlət, hökumət, din, təlim-tərbiyə, əxlaq və s.) bu kontekstdə təfsirini verir.

«Üç mədəniyyət» əsərində millətin əxlaqının formalaşmasında dindən sonra ən çox ədəbi və fəlsəfi əsərlərin rol oynadığını göstərən Ağaoğlunun fikrincə, «bizim ta dünənə qədər təqlid etdiyimiz ədəbiyyat və fəlsəfə əsərlərinin nümunələri ərəb və fars mənbələrindən alınmış olanlardır. Bunların arasında bu gün əsrin ruhuna müvafiq, onu təmin edəcək tək bir əsər göstərilə bilirmi?»

Ağaoğlu qeyd edir ki, əsrlərdən bəri məktəblərimizdə tədris olunan Sədi Şirazin «Gülüstanı» və «Bustanı» zamanla ayaqlaşacaq səviyyədə deyildir. Bunun başlıca səbəbini Şeyxin fəlsəfəsində axtaran ədib onun mütiliyə, qənaətə, təvəkkülə, lal olmağa və hökmdara mütləq itaətə çağıran görüşlərinin yanlışlığına diqqəti yönəldir. Ağaoğlunun qənaətinə, əski ədəbiyyatımızda əxlaqi-tərbiyəvi mövzularda yazan müəlliflərin hamısı Şeyxi örnək saydıqlarından və ona bənzəməyə çalışdıqlarından ədəbiyyatımız bu sahədə irəliləyə bilməmişdir. Sədinin görüşlərinin orijinal deyil, əcdadlarımızdan alınmış bir miras olduğunu vurğulayan mütəfəkkir bu kimi idealları «bütün Şərqi həyatı üzərində icra edilmiş təxribat» adlandırır. O, milli tərəqqi üçün Qərbi mədəniyyətinin ən yaxşı örnəklərinin dilimizə çevrilib məktəblərimizdə tədris edilməsini vacib şərtlərdən sayır.

Əhməd Ağaoğlu «sənət həyat üçündür» prinsipindən çıxış edərək ədəbiyyatın ayrı-ayrı yazıçılardan fərdi hiss və duyğularını deyil, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını əks etdirməyə borclu olduğu qənaətinə gəlir. O qeyd edir ki, «bizim əski ədəbiyyatımızda həyata aid böyük bir şey tapa bilməzsiniz. Zətən bilavasitə həyatı mövzu olaraq seçən hekayə, roman, tragediya, komediya və sair kimi ədəbi şəkillər o dövr ədəbiyyatımıza demək olar, tamamilən yabancısıdır. Hakim olan şəkillər qəsidə, həcv və qəzəldir. Doğrudur, ta əski fars üdəbasından bəri «Xosrov və Şirin», «Fərhad və Şirin», «Leyli və Məcnun», «İsgəndərnamə» kimi bəzi romantik əsərlər mövcuddur, fəqət bunların adları belə həyatdan çox uzaq olduqlarını göstərir».

Şərqi zamansız və məkansız nəzirə ədəbiyyatının baş alıb getdiyini və bunun ədəbi məfkurəyə həqiqi mənada heç bir yenilik gətirmədiyini vurğulayan Ağaoğlu hətta ədəbiyyatımızın ən qüdrətli söz ustalarının yaradıcılığının da bu mənada istisna təşkil etmədiyini qeyd edir: «Aralarında bir neçə əsrlik müddət etdiyi halda müxtəlif mühitlərə mənsub şairlər, mühərrirlər eyni mövzunu almış və həyatı deyil, xəyalxanələrində qurmuş olduqları bir eşqi və o eşqi daşıyan tamamilən mövhum və xəyali insanları təsvir edə-edə gəlmişlər. Nizaminin «Leyli və Məcnun»u ilə Füzulinin «Leyli və Məcnun»u arasında nə fərq vardır?»

Fransa və Rusiya inqilablarının yetişməsində ədəbiyyatın müstəsna xidmətləri olduğunu xatırladan müəllif Şərqi gələcəkdə isə «ədəbiyyatı-islamiyyətdə buna bənzər bir şey axtarmaq əbəsdir», - fikrinə tapır.

«Üç mədəniyyət» traktatında Ağaoğlu ədəbiyyatı bədii-estetik tutumu ilə ictimai-siyasi məfkurənin qovuşuğunda qiymətləndirdiyindən ədəbi prosesə də bu prizmadan yanaşaraq türk ədibi Namiq Kamalın yaradıcılığını təqdir edir. Böyük mütəfəkkirin qənaətinə, Qafqaza məhəbbəti Lermontov və Puşkinin şeirləri, Almaniyanın təbiətinə vurğunluğu Hötenin əsərləri təlqin etdiyi kimi, Namiq Kamalın qüdrəti də «məmləkətə islam və Vətən eşqini gətirməsində», «ruhlara bu eşqin hüznünü, ehtizazlarını təlqin etməsində»dir. Müəllif Namiq Kamalın yaradıcılığı ilə yeni bir ədəbiyyatı formalaşdığına diqqəti yönəldərək yazır ki, «Bu ədəbiyyat məfkurəçidir, çünki aldığı mövzunu idealizə edir. Millidir, çünki mövzu

türk həyatıdır, türk Vətənidir. Təbiətçidir, çünki təbiəti sevməyi, sevdirməyi başlamışdır». Bu ədəbiyyatın təmsilçiləri sırasında Ağaoğlu dörd şəxsiyyəti: Namiq Kamalı, Mehmet Emin Yurdaqulu, Mehmet Akifi və Rəşad Nuri Güntəkini yüksək qiymətləndirir.

Əhməd Ağaoğlunun publisistik yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutan «Hindistan və İngiltərə» əsərində ingilis müstəmləkəçilərinin Hindistandakı işğalçılıq siyasəti ifşa edilir. Bir növ memuar səpkisində yazılmış «Sərbəst firqə xatirələri» əsərində isə ədib 1930-cu ildə Atatürkün göstərişi ilə yaradılmış Sərbəst Cümhuriyyət firqəsi qalmaqalı ilə bağlı əhvalatları qələmə almışdır.

Əhməd Ağaoğlunun bədii nəsrində «Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərinin xüsusi yeri vardır. Müəllif siyasi-fəlsəfi esse səpkisində işlənmiş əsərin nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, «Əsərimə nasıl bir şəkil vermək xüsusunda bir çox tərəddüd zamanları keçirdim: nəhayət onu bir hekayə şəklində yazmağı qərar verdim. Əsarətdən qurtulmuş bir Türk fərdini hürriyyət və sərbəst bir ölkəyə gətirdim: bu ölkənin rəhbərləri - Türk Cümhuriyyətini quran dahinin əməli və arzularının tələqqüü üçün çalışmaqdadırlar. Türk fərdi - işlə mənim «Pir» dediyim bu rəhbərlər ilə görüşür. Onların bir cümhuriyyətdə hürriyyət və sərbəst vətəndaşların nasıl olmaları lazım gəlmişdi haqqındakı fikirlərini öyrənir, eyni zamanda da məmləkətimizin istiqbalda hürriyyət və fəzilət sayəsində nasıl inkişaf edərək bir nur və mədəniyyət müəssisələrini təsvir etməklə göstərir».

«Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərində Ağaoğlu utopiya, xəyal şəklində azad, hürriyyət, insanların bərabər və xoşbəxt yaşadığı, qanunların ədalətli olduğu dövlət, cəmiyyət haqqında fikirlərini, arzularını bədii şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Əsər müəllifin siyasi görüşləri ilə sıx bağlıdır, buna görə də o, Ağaoğlunun sosial-siyasi baxışlarını öyrənmək üçün mənbə rolunu oynamaqdadır.

Müəllif yazır: «Mən bir əsir idim, hürriyyət istədim. Zəncirlərimi qırdım, qalanın divarını dəldim və açığa çıxaraq dərin bir nəfəs aldım. İndi önümdə geniş bir çöl vardı. Nəhayət gedəcəyimi, nasıl davranacağımı bilmirdim. Tərəddüdlə bir neçə addım atdım. Kəndimi iki yolum ayrıcında buldum və buraya dikilən bir dirək üzərində bu yazını oxudum:

Sol tərəfə gedən yol hürriyyət yoludur.

Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.

Sol tərəfi aldım. Sabaha qədər yürüdüm. Şəfəq sökülərkən kəndimi bir qalanın önündə buldum. Qalanın qapısı üzərinə altın xətt ilə yazılı bir lövhəni oxudum:

Sərbəst insanlar ölkəsi!»

Qeyd edək ki, əsərin ayrı-ayrı fəsilərində yazıçı mənəvi təkamülün mərhələlərini, nəhayət sərbəst insanlar ölkəsinə qəbul mərasimini təsvir edir. Əhməd Ağaoğlunun fikrincə, xoşbəxt cəmiyyətin sütunları azadlıq və hürriyyətdən qurulmalıdır. Cəmiyyətin xoşbəxtliyinin mühüm amillərindən biri isə tufeyliliyə,

işsizliyə qarşı mübarizənin olması, «gözünü dövlətin xəzinəsinə dikənlərin», «süni qazanc yolu» ilə sərvətə yiyələnmək istəyənlərin rədd edilməsidir.

«Sərbəst insanlar ölkəsində» əsərində müəllif bir səyyah kimi təsvir etdiyi hadisələrin fonunda cəmiyyətin mənəvi təkamülünə mühüm dəyər verir. Xalqın savadlanmasını, maariflənməsini, cəmiyyətin azadlığı, xoşbəxtliyi üçün vacib şərtlərdən hesab edən yazıçı bu yolda ədəbiyyatın üzərinə böyük missiya düşdüyünü göstərməklə, həmçinin Şərq ədəbiyyatının «...içində bulunduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yabançı qaldığını» qeyd etməkdən çəkinmir. Müəllifin fikrincə, sağlıqlarında mədh olunmaqla ən uca mərtəbəyə yüksələn, ölümlərindən sonra həcv edilməklə ən aşağı dərəcəyə endirilirlər.

Əsərin sonunda Ağaoğlu təsvir etdiyi qəhrəmanın timsalında kəndi sosial baxışlarını belə izah edir: «...Mən bu qanunların xaricində və onların xilafına olan min bir qüvvətin zəbunu və məhkumu idim. Fikir köləliyi, hiss köləliyi, hərəkət köləliyi mənim qədərimdi. Düşünən, duyan, yaşayan mən deyildim, başqası idi. Mən yalnız başqasını təqlid etmək, ona itaət etməklə mükəlləf idim. Mən mən deyildim, onun kölgəsi, qaraltısı, həyuləsi idim. Xülasə, mən yoxdum, bir əfsanə idim.

Fəqət bu diyara gəlincə, mənləyim mənə gəldi, varlığımı duymağa başladım. İlk kərə burada anladım ki, insan həqiqətən kainatın ziynəti və sərtacıdır».

Bir növ avtobiografik səciyyə daşıyan «Mən nəyəm?» (Əsər Azərbaycan nəşrində «Mən kiməm?» şəklində verilmişdir) adlı bədii-fəlsəfi essədə Ağaoğlu içi (altruizmi) ilə çölü (eqoizmi) arasındakı təzadların qaynağını açmağa çalışır. Müəllifə görə, «hesablanmış və müvazinətli eqoizmlə altruizm yaşayışın forması və genişlənməsi üçün təbiətin bəxş etdiyi əsaslardır».

İnsan təbiətində ikiliyin yanaşı mövcudluğunu öz xarakteri, daxili məni timsalında dəyərləndirməyə çalışan Ağaoğlu sadə, anlaşılıq şəkildə fikirlərini oxuculara təlqin etməyə çalışır. Aydınlıq üçün əsərdən gətirdiyimiz bir məqama diqqət yetirək: «Sizi inandırırım ki, mən içimdə çox səmimi və qızğın millətpərvəyəm. Türkün yüksəlməsi üçün çalışmaq, onun izzəti-nəfsini, şərəfini, haqqını, hüriyyətini müdafiə üçün özümü təhlükəyə atmaq fikrini qəbul edirəm. Hələ fəqir və ac türk gördümmü, heç dayana bilmirəm. İstəyirəm ki, varımı-yoxumu ona verim. Lakin bu məlun çölüm yoxdurmu? Mənə meydan vermir, daim qabağımı kəsir, əngəl törədir. Məsələn, keçən gün evimizin balkonundan baxırdım. Küçədə birini döyürdülər. Camaat toplanmışdı, uzaqdan hadisəni seyr edirdi, yaxınlıqda polis də yoxdu. Dərhal, küçəyə yüyürmək istədim. Ancaq çölüm yenə qabağımı kəsdi:

- Hara?
- Döyüləni qurtarmağa...
- Dalaşanları tanıyırsanmı?
- Nə dəxli var? Getmək borcumdur.

- Çəkil kənara! Borcu imiş! Don Kixot! Özünə iş tapıb! Niyə sənin borcun başqalarının da borcu olmasın?

- Əfəndim! Bu mənim, sənin, başqalarının və hər kəsin borcudur!

- Xeyr! Mənim qətiyyəti borcum deyil! Mənim birinci borcum özümü döydürməkdir. Hər kəs də mənim kimi eləsə kimsənin kimsəyə borcu qalmaz.

Mən əsəbiləşdim, hiddətlə dedim:

- Əfəndim, döyüləni qurtarmırsan, acı doydurmursan, xəstəyə baxmırsan, məzlumu himayə etmirsən, xülasə, əlini ağdan-qaraya vurmursan, sonra da milliyyətpərvərlik iddiasına düşürsən, elə deyilmi?».

Əhməd Ağaoğlunun «Könülsüz olmaz» ədəbi-fəlsəfi essesinde isə cəmiyyət həyatının sosial problemlərinə diqqət yönəldilir. Hadisələrə mənəvi-əxlaqi prizmadan yanaşan yazıçı iki dostun - Turğudla müəllifin özünün mükəlliməsi şəkildə yazmış olduğu əsərdə bu problemlərin həlli yollarını axtarır. Ölkəni düşmüş olduğu ictimai böhrandan çıxarmaq üçün hardan yarışmalı, hansı işdən başlamalı məsələsi ortaya çıxdıqda Turğud könülsüz, dostu isə qafanı vacib hesab edir. Onların mübahisəsinə qoşulan qoca bir kəndli Turğudu müdafiə edərək: «Könülsüz iş olmaz»,- deyir. Qoca kəndlinin fikrincə, «...hər şeyə can verən, hər şeyi dirildən, hər şeyi yaradan, qanunu rəvnəqləndirən, məmuru çalışdıran, məbus və valiyə insaf və mürtəvət tələq edən, kəndliyə qonşusunu sevdiren, yardımına qoşduran, xülasə insanı insanlaşdıran qəlbdir».

Əhməd Ağaoğlu öz qəhrəmanı Turğudun dili ilə Türkiyənin ağır, acınacaqlı vəziyyətinin səbəblərini ölkənin «köhnə qəlbli» insanlar tərəfindən idarə olunmasında görür.

1930-cu ildən sonra Ankaradan İstanbula köçən Əhməd bəy burada «Axın» qəzetini təsis etmişdir. Lakin çox keçmədən kəskin tənqidi ruhlu yazılarına görə bu qəzetin nəşri dayandırılmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün yaxın dostu, silahdaşı, onun apardığı İstiqlal savaşının fəal müdafiəçilərindən biri olmuşdur. Cümhuriyyətin ilk illərində onun yüksək dövlət vəzifəsinə çəkilməsində bu münasibətlərin mühüm rol oynadığı şəksizdir. Lakin sonralar aralarında soyuqluq yaranaraq dövlət vəzifəsindən uzaqlaşdırılsa da, Atatürk əski silahdaşı Əhməd bəyin xətrini daim əziz tutmuş, «bu qafa yalnız bir türkdə ola bilər» - deyərək ona böyük dəyər vermiş, peşimançılığını etiraf etməkdən çəkinməmişdir.

Əhməd Ağaoğlu 1939-cu ilin may ayının 19-da İstanbulda vəfat etmiş, Feriköy məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığında «İran və inqilabı» əsəri əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ədibin yaradıcılıq irsini araşdıran tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu əsərə diqqət yetirməmiş, yaxud da öləri şəkildə bəhs etməklə kifayətlənmişlər.

Onu da xatırladaq ki, iyirminci yüzilin əvvəllərində baş vermiş və bütün Şərqi silkələyən Səttar xanın rəhbərliyi altında gerçəkləşmiş Məşrutə hərəkatından sonra Azərbaycanda, eləcə də Türkiyədə İrana olan maraq daha da güclənmiş və İran mövzusu siyasi arenada ciddi aktualıq kəsb etmişdir. Xüsusilə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin İstanbulda çıxan «Türk yurdu» və «Səbilür-rəşad» dərgilərində «İran türkləri» və «İran tarixçeyi-inqilabı» silsilə məqalələrinin dərc olunmasından sonra bu maraq milli-siyasi müstəviyə keçmişdir. Mirzə Bala Məmmədzadənin «Ermənilər və İran», Əhməd Ağaoğlunun «Hindistan və İran», «İran və inqilabı» əsərləri də məhz problemə artan marağın nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

«İran və inqilabı» əsərində 1500-cü ildən başlayaraq iyirminci yüzilin əvvəllərinə qədər İran adlanan ölkənin tarixi izlənilmişdir. Müəllif İranın tarixində və tərəqqisində mühüm rol oynamış türk sülalələrinin idarəçilik və dövlətçilik mexanizmini izləmiş, yaradılan hakimiyyət sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkarlamağa çalışmışdır.

Əsər şərti olaraq iki hissədən ibarətdir; birinci hissə «1500-1900-cü illər arasında İran», ikinci hissə isə «İran inqilabı» adlandırılmışdır.

Əhməd Ağaoğlu İranın uzun illər türklərin hakimiyyəti altında olduğunu səciyələndirərək yazır: «İranı min sənəldən bəri idarə edən, ona bəzən cahanşümul bir qiymət verdiren türklərdir. Hətta bu gün də İranın dövlət adamları, komandanları, ordusu əksəriyyətlə türklərdir. Son iki əsr əsnasında İranda zühur edən dini və siyasi hərəkatlar da bilxassə türklərə istinad etmişdir. İranın iqtisadi yaşayışında da türklər hakimdirlər. Beləliklə, İranın son min sənəlik tarixi həqiqətdə və doğrudan-doğruya Türk tarixinin bir şöbəsidir».

Lakin müəllif min illər boyu İrana hökmranlıq edən Türklərin öz milli kimliklərinə sahib çıxma bilmədiklərini təəssüflə qeyd etmiş və bunun səbəblərini aşkarlamağa çalışmışdır: «Fəqət nə çarə ki, türklər başqa yerlərdə göstərdikləri zəifliyi burada da göstərmişlər. Felən və maddətən hakim olduqları halda mənəvi hakimiyyətlərini qurmaqda qüsurlu göstərmişlər. Hökumət, ordu, ticarət, ziraət və hətta ədəbiyyat əllərində ikən şəxsiyyətlərinin ən canlı və ən davamlı amili olan dilləri qəbul etdirməmişlər. Tərsinə olaraq, başqalarının dillərini dövlət dili olaraq qəbul etmişlər və sahibi olduqları dövlətə türk dövləti dedirməyə önəm verməmişlər. Bu surətlə dövlət milliləşmək qabiliyyətini qeyb etmişdir».

Əhməd Ağaoğlu əsərdə eyni zamanda Türklərin böyük bir coğrafiyaya, siyasi-iqtisadi güdrətə sahib olduqları halda birlik və vəhdət yarada bilməmələrinə də diqqət yetirmişdir. «Fəqət nə çarə ki, bu türk elləri yıpranmış və əskimiş olan yaşayış tərzlərini saxlamaqla bərabər dayanmadan bir-birlərilə savaşa edirlər, dayanmadan bir-birini yıxırlar, bir-birini zəiflədirlər. O qafillərdir ki, başı üzərlərinə qədər soxularaq fürsət gözləyən və ilk fürsətdə son zərbəni endirməyə hazırlanan düşmənləri belə görməzlər. Nə qəribədir ki, böyük türk ellərində araşdırdığımız dövrün müxtəlif vaxtlarında böyük insanlar da əskik deyildir. Osmanlılar Səlimi və Süleymanı, aqqoyunlular Şah İsmayıl və Abbası, əfşarlar

Nadiri və gürğanilər Baburu yetişdirirlər. Fəqət Səlim və Nadir istisna edilməklə, kimsənin ağına türk məmləkətlərini birləşdirmək, türk ellərini yoğurub, xəmirləyib bir tək varlıq halına gətirmək fikri gəlmir».

İlk dəfə olaraq Azərbaycan oxucularının mühakiməsinə verilən «İran və inqilabı» traktatı bu əsərin ədibin oğlu, görkəmli yazıçı Səməd Ağaoğlu tərəfindən çap olunmuş bizə məlum olan yeganə nəşri (Ankara, 1941) əsasında hazırlanmışdır. Əsərin əldə olan variantı tamamlanmış olsa da, mətnin bəzi hissələrində natamamlıq duyulmaqdadır. Bu, hər şeydən əvvəl tədqiqatın bəzi bölmələrinin son dərəcə yığcam olması ilə bağlıdır. Belə təxmin etmək olar ki, Əhməd Ağaoğlu əsərin bəzi bölmələrini təkmilləşdirmək niyyətində olmuş, elə bu niyyətlə də onu nəşr etdirməmişdir.

Əsər Türkiyə türkcəsindən azərbaycancaya çevrilərkən müəllifin dilinin və üslubunun qorunmasına maksimum əməl edilmişdir. Yalnız əsərin oxunaqlılığını təmin etmək üçün bəzi sözlər dəyişdirilmiş, yaxud dilimizin müasir orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılmışdır.

Kitabın nəşrə hazırlanmasında Türkiyə ədəbiyyatşünası doktor Ənvər Uzunun, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Cahangirovun, tarix elmləri doktoru Atamoğlan Məmmədlinin, tarix elmləri namizədi Boran Əzizin kömək və məsləhətlərindən bəhrələnilmişdir.

İnanırıq ki, «İran və inqilabı» traktatı geniş oxucu kütləsinin diqqət və marağını çəkəcək və Əhməd Ağaoğlu irsinin öyrənilməsi və təbliğində mühüm addım olacaqdır.

Vaqif Sultanlı
filologiya elmləri doktoru,
professor

İRAN VƏ İNQİLABI

1500-1900-cü İLLƏR ARASINDA İRAN

ÜMUMİ MÜTALİƏ

«Atam sağ olsaydı, bu əsərini başda Ömər Naci olmaq üzrə İran inqilabı uğrunda çalışmış və can vermiş olan türklərə ithaf edərdi», - deyə düşündüm və buna onun namına mən cəsarət etdim.

Səməd Ağaoğlu

Araşdırdığımız bu dövr dünya tarixinin ən canlı və ən feyzli bir zamanıdır. Amerika açılmış, insanlar önlərində - su və quru olmaq üzrə - o zamana qədər bilinməyən geniş bir yürümə və hərəkət meydanı bulmuşlar.

Eyni dövrdə Qərbdə renesans baharı bütün çiçəklərini və meyvələrini vermişdir. İnsanlarda qaribə bir yaşamaq eşqi və zövqü doğmuşdur; hər kəs irəliyə doğru yürüyür, qaçır, çalışır, vuruşur. Fikir və zövq əski, soyuq buz laylarını yırtmış, parçalamış və qaynayan bir hərarətlə hər tərəfə doğru fişqırır. Kilsə və katolik dini artıq o əski əzəmət və hörmətini qeyb etmiş, içdən gələn fikirlərə və hisslərə yer vermək və millətlərin zövqlərinə və duyğularına hörmət eləmək məcburiyyətində qalmışdır. Onunla bərabər feodalizmin də əski qalaları yığılmaq üzrədir. Baronların və cəngavərlərin ağır və heybətli zirehləri barıtın kəşfilə meydana çıxmış olan avtomat silahların önündə dura bilməyəcək və kəndlilərin jakeri hərəkətlərilə şəhərlərin konfederasiyası qarşısında dayana bilməyən feodallar yeni hüquq məfhumu önündə başlarını əymək izzətini duyacaqdılar. Bütün bu əski aləmi üçün alıb daşıyan sxolastik təfəkkür tərzini də artıq özünün tükənmiş olduğunu anlayaraq yerini yeni məntiqə, yeni təfəkkür və təhəssüs tərzlərinə buraxmaq mövqeyində qalacaqdır.

Xülasə, Şərq sahəsində araşdırmaq istədiyimiz bu dövrdə Qərbdə bambaşqa zehniyyətlə cihazlanmış bambaşqa bir təfəkkür və təhəssüs tərzini daşıyan yeni bir insan züھر etmiş, yeni bir yol və iz üzərində yürüməyə başlamışdır.

Millətlərin etnoqrafik hüdudları ayrılmış, etnik şəxsiyyətləri də müəyyənləşməyə başlamışdır. Ədəbiyyatları canlanır, dilləri qurulur və mədəni varlıqları ana xətlərini cızmaqdadır. Eyni zamanda, yeni üsullardan yeni can almış olan bu millətlər yeni dünya meydanında müsabiqəyə girişirlər. Bunlar yeni ixtiraların və yeni kəşflərin özlərinə verdiyi vasitələri işlədərək quru və dəniz yolları ilə uzaq məmləkətlərə atılmağa başlayırlar və bu məmləkətləri əldə etmək üçün bir-birlərilə rəqabətə girişirlər.

Qərbin qurmaq üzrə olduğu bu yeni yaşayış tərzini Şərq üzərində dərin izlər salmaqdan boş qalmayacaqdır. Fəqət hayıf ki, Qərbdə olub-bitən bütün bu dərin

dəyişikliklərdən Şərq xəbərsizdir; o hələ əski qabığının içində əski ruhunu, əski düşüncə, əski təhəssüs və əski yaşayış tərzlərini saxlamaqdadır.

İştə, Şərq ilə Qərb arasında bərabərsizlik o gündən etibarən başlayır və Şərqlin Qərbə qarşı zəifliyini bu qəflət təyin edir. On altıncı əsrə qədər üstünlük Şərqdə ikən bu əsrin nəhayətində tərəzinin bir gözü ağır basmağa başlayır, o biri gözü isə mütəmadi yüksələrək havada qalmağa məhkum olacaqdır.

Araşdırdığımız dövrdə Şərqlin ən mühüm parçası türklərin əlindədir. Bir tərəfdən Tuna çayından Çin ölkələrinə qədər, digər tərəfdən Misir hüdudundan Qafqaz dağlarına qədər və üçüncü tərəfdən Qıpçaq çölündən Hindin ortasına qədər türkün əlindədir. Genişlikdə Avropanın iki-üç misli və sayca da daha çox əhalisi olan bu sahədə tək hakim türkdür.

Qərbdə Osmanlı türkləri, ortada ağıqoyunlular, qaraqoyunlular, qacarlar, əfşarlar və sairə, Şərqdə özbəklər, elxanilər, Hinddə gürganilər. İştə, bu geniş dünyanın sahibləri...

Fəqət nə çarə ki, bu türk elləri yıpranmış və əskimiş olan yaşayış tərzlərini saxlamaqla bərabər dayanmadan bir-birlərlə savaş edirlər, dayanmadan bir-birini yıxırlar, bir-birini zəiflədirilər. O qafillərdir ki, başı üzərlərinə qədər soxularaq fürsət gözləyən və ilk fürsətdə son zərbəni endirməyə hazırlanan düşmənləri belə görməz olurlar. Nə qəribədir ki, böyük türk ellərində araşdırdığımız dövrün müxtəlif vaxtlarında böyük insanlar da əskik deyildir. Osmanlılar Səlimi¹ və Süleymanı², ağıqoyunlular Şah İsmayıl³ və Abbasi,⁴ əfşarlar Nadiri⁵ və gürganilər Baburu⁶ yetişdirirlər.

Fəqət Səlim və Nadir istisna edilməklə, kimsənin ağılına türk məmləkətlərini birləşdirmək, türk ellərini yoğurub, xəmirləyib bir tək varlıq halına gətirmək fikri gəlmir.

Xeyr! Yalnız Səlim Təbrizə səfər edərkən belə bir fikir içini şimşək kimi aydınlatdı və qışı Qarabağda keçirərək, ilk baharda İranın işini bitirməyə qərar verdi.*

İranın fəthi, heç şübhə yoxdur, onu Ceyhunun və Himalayın da o biri tərəfinə dürtəcəkdi və bu surətlə türk birliyi yaranacaqdı. Fəqət heyf ki, yeniçərilərin inadı buna mane oldu.

Nadir bu işdə daha irəli getdi; Hindistanı, Türkünəni, Buxara və Xivəni aldı və Osmanlılarla birləşmək istədi. Sünnü-şiə ixtilafını aradan qaldıraraq bir tək millət və bir tək ümmət qurmaq sevdasını daşdı. Fəqət bu sevdaya da İstanbulun inadı mane oldu!..

* Allah, allah deyəlim, rayəti şafı çəkəlim,
Gözünə sürmə deyə dudi-siyahı çəkəlim.
Payımal eyləyəlim guşvərini surh sərin,
Yürüyüb hər yandan Şərqə sipahı çəkəlim.

Bu xəta və bu qəflət türk üçün fəlakətli bir tale yazdı. Fəqət xəta yalnız bundan ibarət deyildi.

Hər türk dövləti qurularkən əvvəldə biz onu öz dilinə sarılmış və öz adət-ənənələrinə bağlı qalmış görürük və bu böylə davam etdikcə, dövləti qüvvətli və rəvnəqli buluruq. Çünki canlı və hələ pozulmamış bir millət üçün qüvvətli və sələbətli düsturlar yaşamaq yolunda əmin dayaqlardır.

Fəqət bir müddət keçir, hər yerdə türk rəhbərlərini başqa lisanlara, başqa adətlərə qapılmış buluruq. Yaşamaq işarətini qeyb etmiş olan məğlub millətlər pozulmuş əski mədəniyyətlərini, buraxıb getmiş olduqları min bir çürük, pozucu və lakin görünüşdə təntənəli və çəkici adətlərini qaliblərə qəbul etdirirlər, əlaltından min bir yollarla öz ruhlarını onlara da üfürürlər və nəhayət, onları da öz hallarına düşürərək pozulmalarına səbəb olurlar. İştə, bunun üçündür ki, aradığımız dövrdə İranda qurulmuş olan bunca türk dövlətlərini başlanğıcdakı qüvvət və sələbətlinə rəğmənlə üçüncü nəsindən etibarən çürümüş buluruq.

Fəqət İranda türk dövlətlərinin yıxılmasında bu ümumi səbəblərdən başqa bəzi xüsusi səbəblər dəxi vardır.

İRANDA TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

Deyilə bilər ki, abbasilər zamanından bəri İran fasiləsiz türklər tərəfindən idarə olunmuşdur. Saman oğulları, səlcuqlar, xarəzmşahlar, teymurilər, ağqoyunlular, Səfəvilər, əfşarlar, qacarlar hamısı türklərdir.

İranda etnoqrafik tərkibi haqqında məlumatımız çox nöqsanlıdır. Bu xüsusə dair ən çox məlumat verən Lord Gürzonun «The Persia and the persian guestion» adlı əsəri də naqisdir. Fəqət tarixi hadisələr göstərir ki, İranda sakin olan müxtəlif qövmülər arasında nisbətən nə olursa-olsun, ən canlısı, ən fəali türk ünsürüdür.

İranda min sənələrdən bəri idarə edən, ona bəzən cahansümül bir qiymət verdiren türklərdir. Hətta bu gün də İranda dövlət adamları, komandanları, ordusu əksəriyyətlə türklərdir. Son iki əsr əsnasında İranda zühur edən dini və siyasi hərəkatlar da bilxassə türklərə istinad etmişdir. İranda iqtisadi yaşayışında da türklər hakimdirlər.

Beləliklə, İranda son min sənəlik tarixi həqiqətdə və doğrudan-doğruya Türk tarixinin bir şöbəsidir.

Fəqət nə çarə ki, türklər başqa yerlərdə göstərdikləri zəifliyi burada da göstərmişlər. Fəlan və maddətən hakim olduqları halda mənəvi hakimiyyətlərini qurmaqda qüsur göstərmişlər. Hökumət, ordu, ticarət, ziraət və hətta ədəbiyyat əllərində ikən şəxsiyyətlərinin ən canlı və ən davamlı amili olan dilləri qəbul etdirməmişlər. Tərsinə olaraq, başqalarının dillərini dövlət dili olaraq qəbul etmişlər və sahibi olduqları dövlətə türk dövləti dedirtməyə önəm verməmişlər. Bu surətlə dövlət milliləşmək qabiliyyətini qeyb etmişdir.

Doğrudur, bunlar türkcəni tamam buraxmamışlar, öz aralarında, sarayda və türk kütlələri içində türkcəni yaşatmışlar. Fəqət rəsmi dil fars olduğundan və bu dil məktəblərdə, idarələrdə, yazışma və danışıqlarda ümumiləşdiyindən dövlət felən türk olduğu halda, mənən yabançı qalmışdır. Türk əleyhdarlığı güdən milli axınlara bu surətlə əlverişli kanallar buraxılmışdır. Necə ki, bu gün İranda bu kimi kanallardan istifadə olunduğunu müşahidə etməkdəyik.

Burada sırası gəlmişkən onu da qeyd etmək istəyəm ki, İrana mədəniyyət tarixində mövqe verən, fikir və ədəbi cərəyanların hamısı türk hakimiyyətləri zamanlarında vücuda gəlmişdir. Ondan əvvəlki dövrlərdə İranın vermiş olduğu yeganə əsər Zərdüştün⁸ «Zend Aveta»sı ilə pəhləvi lisanındakı ikinci dərəcəli dini mahiyyətdəki yazılardır. İranın hələ də yaşayan ilk böyük şairləri, məsələn, Rudəki⁹, Unsuri,¹⁰ Usəndi,¹¹ Firdovsi¹² və sairə hamısı qəznəvilər zamanında yetişmişlər və Mahmudun¹³ sarayı ətrafında toplanmışlar.

İranın məlum olan klassik ədəbiyyatı isə, məsələn, Sədilərin,¹⁴ Hafizlərin¹⁵ və sairənin əsərləri, ya doğrudan-doğruya səlcuqlar zamanına və yaxud onları təqib edən atabəylər zamanına təsadüf edir.

İrandakı fəlsəfə və dini cərəyanlar da eyni dövrlərə aiddir.

Şərqi bütün tarixi isbat edir ki, əgər türk sülalələrində milli şüur olsa idi, bütün bu cərəyanlar türkcə olacaqdı və bu surətlə türk kulturu milliləşərək bütün Şərqi hakim olacaqdı. Əlişir Nəvainin¹⁶ əsəri isbat edir ki, türk lisanı belə bir kulturu daşımaq və bəsləmək qabiliyyətinə malikdir. Fəqət, nə çarə ki, işdə bu şüur olmamışdır!

Sonra qurulan dövlətlər bir mərkəz ətrafında toplanmış, hakim bir ünsürün idarəsindən ziyadə qəbilələrin birləşmələrindən doğmuş, keçici və süni konfederasiyalar mahiyyətini göstərməkdədirlər. Buna görə də bütün bu kimi konfederasiyalara xas olan sifətləri daşımaqdadırlar. Yəni davamları az, ömürləri qısa olaraq bir-birini kaleydeskop lövhələri kimi qısa fasilələrlə təqib edirlər və milli hakimiyyətdən ziyadə qəbilə hakimiyyətini xatırladırlar. Hər konfederasiyada olduğu kimi, başa ən qüvvətli qəbilə keçir. Fəqət ünsürün mənəvi birliliyinə qiymət verilmədiyindən və hakimiyyət sırf maddi sahələrdə qaldığından hakim qəbilə rəqabətləri qaldırmağa müvəffəq olmaz və nəhayət, bu rəqabətin qurbanı olaraq gedər və yerini başqa bir qəbiləyə buraxar! Bu surətlə qurulan dövlətlər müvəqqəti olmaqla bərabər - hakim ünsür eyni olduğu halda - bunlardan biri digərinin hakimiyyət dövrünü qəbul etməz və tərsinə olaraq, birisinin qurduğunu və yaptığını digərinin pozması ümumi bir qayda halını alır.

İştə, İranda gəlib keçən türk dövlətlərinin xüsusiyyətləri! Bunları maddələr şəklində ifadə etmək istəsək, deyə bilərik ki, bu dövlətlərin ən açıq tərzdə gözə çarpan xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Dövlətin milliləşməməsi;
2. Dövlətin qəbilə konfederasiyası şəklində qalması;

3. Dövlətin hökmran ünsürlərin mənəvi və pozucu hərəkətlərinə məruz qalması.

Bütün bu xüsusiyyətləri tədqiq etdiyimiz dövrün İrandakı türk hökumətlərində müşahidə edəcəyik.

SƏFƏVİLƏR

(1499-1736)

Səfəvi dövlətini və sülaləsini¹⁷ quran Şah İsmayıldır. Fəqət Səfəvi ailəsinin əslisi Şeyx Səfiəddin İshaq¹⁸ adlı birisinə aid edilir. Guya bu Şeyx İmam Rzanın¹⁹ yeddinci dərəcədə övladından imiş və on dördüncü əsrdə Azərbaycanın Ərdəbil adında şəhərinə gələrək orada yerləşmiş imiş. Şeyx Səfiəddin Şeyx Tacəddinin²⁰ şagirdi olmuş və bu Şeyxin hörmət və iltifatına layiq olaraq damadlıq şərəfini də qazanmış imiş. Şeyx Səfiəddinin oğlu Şeyx Sədrəddindir²¹. Bu da Gilanlı Məmməd Nurbaxş²² ilə - Nurbaxş təriqətinin qurucusudur - bağlı olmuş və «Qasimul ənvar» ləqəbilə məşhur olan Muayənəddin Əli²³ ilə dostluq etmişdir. Bu iki şeyx də şialiyə meyilli imişlər.

Şeyx Sədrəddinin elm və fəziləti o dərəcədə şöhrət tapmış ki, Teymur²⁴ Azərbaycan səfərində onu ziyarət etmiş və işlə, bu ziyarət əsnasında bu şeyx, Teymurun Osmanlı diyarından gətirdiyi təkkə və sairə türk əsirləri haqqında vasitəçilik etmiş və Teymur da onları azad edərək Azərbaycanda yerləşdirmişdir. İşlə, bu hadisədir ki, guya Azərbaycandakı zülqədriyyə və təkkə türklərini Səfəvi türklərinə bağlamışdır.

Şeyx Səfiəddinin kiçik nəvəsi Şeyx Cüneyd²⁵ idi. Türklər arasındakı nüfuzundan dolayı Şeyx Cüneydi qaraqoyunlu əmiri Cahanşah²⁶ sevməzdi. Cüneyd qorxaraq Diyarbəkərə hicrət etdi və ağqoyunlu əmiri Uzun Həsənə²⁷ sığındı və Həsənin iltifatına layiq olaraq bacısı Xədicə bəyimi²⁸ aldı.

Bu izdivacdan Şeyx Heydər²⁹ doğuldu. Bir az sonra Uzun Həsən qaraqoyunlu Cahanşaha qələbə çalır və sonra qızını Heydərə verir. Marta adını daşıyan bu qız Uzun Həsənin Trabzon imperatoru İohannesin³⁰ qızı olan Despina³¹ ilə izdivacından doğulmuşdur. Bu surətlə Heydər həm Uzun Həsənin bacısı oğlu, həm də Trabzon imperatorunun nəvəsi idi. Yəni iki sülaləyə mənsubdu.

Uzun Həsənin ölümündən sonra oğlu Yaqub³² zamanında Azərbaycanda və ümumiyyətlə, ağqoyunlu dövlətində dərin bir hərə-mərəlik başladı. Hər tərəfdə üsyanlar zühur etdi və bir çoxları hökmdarlıq sevdasına düşdü. O cümlədən Heydər də Uzun Həsənlə yaxınlığına və türk qəbilələri arasındakı mövqeyinə güvənərək irəli atıldı. Fəqət Tabasaranda Yaqubun tərəfdarı olan Şirvan şahı tərəfindən öldürüldü. Beləliklə, Səfəvi ailəsinin şöhrət tapıb yayılmasına bu Şeyx Heydər çox xidmət etdi və bu ailənin tapındığı ələviliyə «heydəri» deyilməsi bu zatın adından gəlir.

Şeyx Heydərdən sonra üç oğlu qaldı: Sultan Əli³³, İbrahim Mirzə³⁴ və İsmayıl Mirzə³⁵. Yaqub bunları tutaraq İstəxrə göndərdi və orada həbs etdirdi.

Yaqubdan sonra oğlu Baysinzir³⁶ ilə qardaşı Məsih³⁷ arasına ixtilaf düşür. Üçüncü tərəfdən Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm İstəxrədə Səfəvi qardaşlarını Azərbaycana gətirir, onların hamisi olur. Səfəvi ailəsinin tərəfdarı olan türk qəbilələri Rüstəmə yardım edirlər və Məsih rəqiblərinə qələbə çalaraq Təbrizi alır və Səfəvi qardaşları da Ərdəbilə yerləşdirir. Fəqət bunların hər gün böyüyən şöhrət və nüfuzu Rüstəmi rahat buraxmır. Rüstəm Əli ilə İbrahimi öldürür, İsmayıl isə Gilana qaçır və orada Gilan hakimi Giya Mirzə Əlinin³⁹ himayəsinə sığınır. Nəhayət, oradan on altı yaşında ikən çıxır və Azərbaycan arzusu ilə Ərzincana gəlir. O gündən etibarən Səfəvi dövlətinin təməli atılmış sayıla bilər. Hal-vəziyyət bacarıqlı və tədbirli Şah İsmayıl üçün çox əlverişli idi. İran tam hərə-mərcəklik içində idi. Ağqoyunlu hökuməti çözülmüş və öz aralarında vuruşan bir çox parçalara ayrılmışdı. Şərqdə Xorasan tərəfdə şeybanilər ilə elxanilər vuruşmaqda idilər. Gilan və Mazandaran kiçik-kiçik yerli hökumətlərə ayrılmışdılar. Cənubda Farsistan və Xuzistanda eyni hal hakim idi.

Şah İsmayıl bu vəziyyətdən istifadə etməyi bildi. Yorulmaz bir fəaliyyətlə bu parça-parça qüvvələr üzərinə atılır və birər-birər onları məğlub edir, Ərzincanda topladığı 18 min nəfərlik qüvvə ilə əvvəlcə Qarabağ və Şirvan üzərinə yeriyir və Araz çayı üzərində vəqe olan bu müharibədə Şirvanşah Fərruxu⁴⁰ məğlub edir, oradan Naxçıvan üzərinə yeriyir və Uzun Həsənin nəvəsi Əlvəndi⁴¹ 1501-ci ildə məğlub edir; oradan Təbrizə gələrək özünü İran şahı elan etdikdən sonra Həsənin ikinci nəvəsi Murad⁴² üzərinə yeriyir və onu Həmədanda məğlub edir (1502), İraqı alır və İsfahanla Şirazi zəbt edir; oradan Mazandaran və Gilana yürüyərək, oradakı kiçik hökumətləri bitərəf etdikdən sonra Bağdadı ağqoyunlu Muradın əlindən alır; oradan da Xuzistana səfər edərək, Xuzistanı əldə etmiş olan «Muşşəyxi» məzhəbinin seyidlərini qılıncdan keçirir. Bu arada Şahin bəy⁴³ ləqəbini daşıyan Şeybani Məmməd bəy Xorasanı istila edərək oranı Hüseyn Baykaranın varislərindən almış və Kirmanı qarət etmişdi. Şah İsmayıl Şahin bəyin yanına «Şərhi-Gülşən» sahibinin oğlu Lahici⁴⁴ səfir sifəti ilə göndərərək sülh təklifi istəyir, Şahin bəy ona cavab yerinə bir kəşkül ilə bir əsa göndərir. Bunun üzərinə Şah İsmayıl Xorasanı səfər edir; Mərvdə Şahin bəyi məğlub edərək öldürür və kəlləsindən bir kasa düzəltdirir. 1510-cu ildə Şahin bəyin oğlu Məhəmməd Teymur⁴⁵ və Buxara xanları Abdu⁴⁶ və Baki⁴⁷ xanlar Şah İsmayıl ilə sülh bağlayırlar və Ceyhun sərhəd olur.

Fəqət ertəsi sənə Əndican əmiri hind imperatoru Babur ilə ittifaq edərək Xorasanı istila edir. Şah İsmayıl yenidən oraya bir səfər etmək məcburiyyətində qalır və bu kərə Ceyhuna qədər yürüyür.

1513-cü ildə Şah İsmayıl ilə Sultan Səlimin arası açılır. Səlimin qardaşı Murad⁴⁸ öldürülmüş; ikinci qardaşı Əhməd⁴⁹ iki oğlu Şah İsmayıl sığınırırlar. Səlimin istəməsinə baxmayaraq şah onları geri vermir. O aralıq Səlim Anadolu

ələvilərindən dəhşətli bir qisas alır. İştə, bütün bunlar iki dövlət arasında müharibə zühuruna səbəb olur.

1514-cü ildə məşhur Çaldıran müharibəsi olur. Şah İsmayıl dəhşətli bir məğlubiyyətə məruz qalır, Səlim Təbrizə gedir; fəqət qələbənin bütün nəticələrini əldə edə bilmir. Qarabağda qışı keçirərək ilk baharda İranın işini tamam bitirmək fikrində olan Səlimə ordu və xüsusən yeniçərilər itaət etmirlər və Səlim geri dönmək məcburiyyətində qalır.

Nə qəribədir ki, iki türk dövləti arasındakı bu çarpışmalarda hər iki tərəf Əli övladına məhəbbət göstərməkdə yarışa girirlər. Şah İsmayıl doğrudan-doğruya şiəliyi və ələvi qisasını müharibəyə səbəb olmaq üzrə göstərir. Səlim isə iranlılardan guya Hüseynin⁵⁰ qanını alacaqmış! Onun bu xüsusda farsca şeiri məlumdur:

Bər siney adu zədeem rənçə çün əsət
Huni Huseyn mitəbəm ya Əli mədət.*

Bağlanan sülhdə Türkiyə yalnız Kürdistanla Diyarbəkri qazandı.

Fəqət buna müqabil 1519-cu ildə vəqə olan Yavuzun⁵¹ vəfatından istifadə edən Şah İsmayıl Gürcüstanı istila edərək İrana ilhaq etdi. Şah İsmayıl 1524-cü ildə öldü.

SƏFƏVİ DÖVLƏTİ

- şiəlik -

Müxtəsər tərcümeyi-halından da göründüyü kimi, Şah İsmayıl qayət fəal, təşəbbüskar və əsgəri dühadan məhrum olmayan tarixi bir sima olmaq üzrə özünü göstərməkdədir. Fəqət bu zətin əhəmiyyəti və hüquqi qiyməti İranın vəhdətini heç olmasa, iki əsr üçün təmin edən əsgəri təşəbbüslərindən ziyadə, qurmuş olduğu dövlətin şəklində və bu sahədə meydana qoymuş olduğu xüsusi fəaliyyətin hələ də Şərq tarixi üzərində göstərdiyi təsirlərdədir.

Şiəlik və şiə məzhəbinin əsas və dövlət dini olaraq tanınması bu hökmdar ilə başlar. Vəqənin şiəlik Şah İsmayıldan əvvəl də mövcuddu və ta islamıyyətin ilk zamanlarında başlamışdı. Hələ Ömər⁵² zamanında islamıyyətlə zərdüştlük ilk təmasa gəldiyi gündən etibarən ələvilik, zərdüştlüyün islamıyyətə qarşı apardığı əksül-əməlin bir ifadəsi oldu. Daha o zamanlar Zərdüştin «Hüquqi - ilahıyyə» nəzəriyyəsi ilə Məhəmmədin⁵³ «İcmayi-ümmət» nəzəriyyəsi və İran peyğəmbərinin

* Tərcüməsi:

Sinə vurub əzab çəkdim,

Hüseynin oduna yanırım, ya Əli kömək ol.

(Farsca şeirlərin sətri tərcüməsi filologiya elmləri doktoru Sənan Səlcuqundur).

«Bəşəri iradənin sərbəstliyi» haqqında düşüncəsi ilə ərəb peyğəmbərinin «qədər və qismət» haqqında duyğuları və eynilə Zərdüştün bəşəri allahlıq vəsfinə iştirak etdirilməsinə müqabil Məhəmmədin allahlıq vəsfi ilə bəşər arasına keçilməz ayrılıqlar qoyması kimi bir-birinə tamamən zidd olan zehniyyətlər arasında dərin çarpışmalar meydana gəlmiş və bu çarpışmaların məhsulu olaraq şiəliyin teoloji cəbhəsi qurulmuşdu! Onun siyasi cəbhəsinə gəlinəcə, son İran şahı İkinci Yəzdigürdün⁵⁴ qızı Şəhrəbanu⁵⁵ ilə Əlinin oğlu Hüseynin evlənməsindən doğulan Zeynalabdinin⁵⁶ hüququ-ilahiyyətçi olan iranlıların nəzərində bir tərəfdən sasani sülaləsinin, digər tərəfdən də Məhəmmədlə Əlinin⁵⁷ doğrudan-doğruya varisi, «fasiləsiz xəlifəsi» olması çox təbii idi. Bu xilafətin intixab təhriki ilə deyil, oğlan övladdan miras yolu ilə keçməsi hökmdarlıq haqqındakı əski İran nəzəriyyəsinə çox uyğundu.

Bundan başqa, əski Zərdüşt ənənəsində Zərdüştün oğlu bəzi əlamətlər müəyyənləşəndən sonra zühur edərək, «behdinləri» qurtarmayacaqdımı? Hürmüzün⁵⁸ Əhrimən⁵⁹ üzərinə qələbəsini təmin edərək xeyirin artıq hakim olmasını təmin etməyəcəkdimi? Bu kərə də bu rolu İmam Zeynalabdinin övladından on ikinci İmam Mehdi⁶⁰ oynamazmı? İştə, bu surətlə Səfəvilər zühur etmədən çox əvvəl nəzəriyyə qurulmuş və ələvilik islam aləminin hər tərəfinə sirayət edərək müxtəlif şəkillər almışdı.

Fəqət Misirdə ələvilinin ismailiyə tərzini qəbul edən fatimilər dövrü istisna edilərsə, islam aləminin heç bir tərəfində şiəlik və xüsusən İsna şəkli rəsmi və meydana olan bir məzhəb kimi qəbul edilməmişdi. Saman oğulları şiəliyə uyğun bir şəkil aldılar. Fəqət heç bir zaman ona rəsmi bir din şəklini verə bilmədilər. Qəznəvilər, səlcuqlar, atabəylər, xarəzmşahlar, çingizlər, teymurlar zamanlarında isə şiəlik şiddətlə təqib olunurdu. Firdovsi, Sədi kimi şiəliyə meyilli olan yazarlar fikir və hisslərini saxlamaq və yalnız eyham və işarətlərlə izhar etməyə məcburiyyətində idilər. O zamanlar şiəlik təsəvvüf pərdəsinə bürünərək təkkələrə sığınmaq və təkkə şeyxlərinin himayəsi altına girmək intizarında idi.

Bununla belə, iranlılığı təmsil edən bu cərəyan İranın gizli və sıx nöqtələrində canlı bar halda yaşamaqda idi. Bu nöqtələrdən birisi də Bakı dənizinin* cənub sahillərindəki Gilanla Mazandaran idi. Keçilməsi çox çətin olan yüksək dağlar və sıx, qaranlıq ormanlıqlarla qapalı olan bu iki əyalət iranlılığın daima sığınacaq yeri olmuşdur. Nə yunanlar, nə türklər və nə də ərəblər bu vilayətlərin iç tərəflərinə daxil ola bildilər. Sünni hökmdarların təqibindən qaçan şiəlik də buraya sığınmışdı və burada yaşayırdı. Necə ki, eyni cərəyanın iki yeni şəkli olan babilik və bugünkü fars millətçiliyi də əsasən burada cana gəlmişdir. İfrat farslıq cərəyanını təmsil edən bugünkü şah da gilanlıdır.

Şiəlik cərəyanının Gilan və Mazandarandan keçərək bu vilayətlərin yanında olan Ərdəbilə sirayət etməsi də çox təbiidir. Ağqoyunluların bu cərəyandan

* Xəzər dənizi nəzərdə tutulur (red.).

mütəəssir olduqları da şübhəsizdir. Əslində Uzun Həsənin şübhəli və meyilli olduğu anlaşılır. Bu surətlə türklər arasında şübhə yayılmağa başlamışdır. İlk Səfəvilərin hamısının şeyx olduqlarını gördük.

Fəqət bu sülalənin zəncirləmə təhriki ilə İmam Rzaya bağlanması həqiqətdirmi? – zənn etmirik. Şərqdə sülalələri qədim və nəcabətli hesab olunan əsillərə bağlamaq bir adətdir. Məsələn, Qacar ailəsinin əsl-nəcabəti hər kəsə məlum ikən bir sıra düyünlərlə ta Daraya⁶¹ qədər çıxarılır. Məhəmmədin əcdadı məlum ikən İbrahimə⁶² qədər götürülür. İnsanların nəzərində qədimlik daim bir şərəf və nəcabət əlaməti olmuşdur.

Səfəvilərin türk və aqşoyunlu tayfasına mənsub olmalarına şübhə edilməz. Bunlara ilk əvvəl aqşoyunluların yerləşdiyi sahədə təsadüf edirik. Sonra, bunlar ilk zamanlar yalnız türkcə danışırlar. Ərəbcə və farsca danışıqlarına dair əlimizdə heç bir dəlil yoxdur. «Rövzətüs-Səfa»⁶³ sahibi böyük Abbasın matəmini təsvir edərkən eynən deyir ki: «Sofiani Səfəvi ba nohavayi türki», yəni Səfəvi sufiləri cənazəni türkcə ilahilərlə yola salırdılar.

Yenə eyni «Rövzətüs-Səfa»da Şah İsmayılın türkcə şeirlərinə nümunə verildiyi halda, ərəbcə və farsca şeir söylədiyi qeyd edilmir.

Sonra bu zatın qurmuş olduğu dövlət təşkilatının həmmən bütün adları, bir az sonra görəcəyimiz vəchlə xalis türkcədir.

Bu surətlə Səfəvilərin əslən türk olduqlarına şübhə edilməz. Fəqət İsmayılın özünün İmam Rzaya bağlanmasını dəstəkləməsinə də şübhə edilməz. Bu təşəbbüs onun quracağı sistem ilə irəli sürəcəyi iddia üçün çox lazımdı. Ələvilər «Ricəti Əli Mühəmmədə», İmam Rzanın kiçik nəvəsi olan Mehədinin zühuruna intizar etmirlərmi? İştə, Şah İsmayıl özü tam bu Mehədidir. İrənin fars əhalisinin nəzərində bu nə qədər qiymətli bir alətdir! Yuxarıda gördük ki, Şah İsmayıl cəddi Şeyx Səfiəddin Gilan və Mazandaran şeyxləri ilə əlaqə və münasibətdə olmuş və Şah İsmayıl özü də düşmənlərdən qaçarkən Gilana sığınmışdı. İndi onun zühuru bura xalqında nə qədər ümidlər oyandırmış olacaqdı. Türklərə gəlincə, başsızlıqdan və hərc-mərcdən bezmiş olan aqşoyunlu qəbilələrinin müqtədir bir yol göstəricisini könləndən qarşılamaş olduqlarını asanlıqla təsəvvür edə bilirik. Yeni rəis özlərinə dil və qan iplərilə bağlı olduğu kimi cəddinin Teymur nəzdindəki qurtarıcı vasitəçiliyi də unudulmamışdı. Sonra Şah İsmayıl birbaşa Uzun Həsənin bacısı oğlu deyildimi?

İştə, bütün bu amillərdir ki, İrənin şimalındakı fars və türk əhalinin Şah İsmayılın ətrafında toplanmasına səbəb oldu. Yuxarıda adı keçən Ərzincana gələrgəlməz Türkiyədəki ələvilər də başına yığışır və orada topladığı qüvvətlərlədir ki, Qarabağı, Şirvanı, Şəkini və Bakını zəbt edərək Təbrizə gəlir və özünü şah elan edir.

Taxta çıxmaqla bərabər «Rövzətüs-Səfa»nın eynilə yazdığı kimi: «Fermut xütbəyi Benami emimeyi isna aşer handend və də sikkə la ilahə illəllah, Muhəmmədən rəsulüllah və Aliyən vəlul illah nəkş kevdənd», yəni on iki imam

namına xütbə oxutdurdu, sikkələr üzərinə «La ilahə illallah Muhəmmədən rəsulüllah və Əliyün vəlül illah» cümləsini həkk etdirdi. «Bu surətlə şiəliyin və isna aşariliyin İranda rəsmi din olduğunu elan etdi». Yenə «Rövzətüs-Səfa» sahibi deyir ki: «Qaribon ki ta zamani mahi vilayət hame əhli İran sunni budend və məzhəbi haqiqiyeyi şii ki az şühuri mehri nubuvət to tului mahi vilayət tamamən hafa bud. Haliya bila takiyə aləniya və İşar şud». Yəni qərībədir ki, peyğəmbərlik günəşinin çıxışından vilayət ayının tülüuna qədər bütün İran əhli sünni idi və haqq olan şiə məzhəbi gizli idi. İndi bu məzhəb aşkar oldu, tamamən meydana çıxa bildi.

Şah İsmayıl qurduğu dövlətin təşkilatına da dini rəng verməyə çalışdı. Rütbələrdə əksəriyyətlə təriqət istilahları işlədilir. Məsələn, şahın özünə «mürşidi-kamil» deyilir. Sədr-əzəmə «xilafətül-xülafə», divan rəisində «naib», sonra «naqiq, kütüb, nuqta» kimi rütbə adlarına da təsadüf edilməkdədir. Bu surətlə Şah İsmayıl və onu təqib edən Səfəvilər özlərinə qədər inşa materialları dağınıq olan, ötədə-bəridə saxlanmaq məcburiyyətində qalan bir məzhəbi qurmağa, müntəzəm və ahəngdar bir sistem halında meydana çıxarmağa, Şərq və bilxassə türk tarixi üzərinə dərin və fəlakətli təsirlər icra etməyə müvəffəq oldular.

Fəqət eyni zamanda bu ailə eyni əməllilə İranın fikri və hissi qaynağını qurutdu. Zira bundan sonra artıq bütün fikri və hissi qüdrətlər bu məzhəbi doğrulamağa, onun əsaslarını və nəzəri qismini qüvvətləndirməyə həsr ediləcək, məntiq sxolastiki və səfsətə bu əməlin vasitələri olacaq!

Min bir dərədən su gətirilərək, min bir incəliklərlə ayələrin, hədis və rəvayətlərin kəlmələrinə və hətta hərfələrinə və nöqtələrinə min bir mənalar verilərək, çevirmələr yapılarək, rəvayətlər uydurularək Əli ilə Xəlifə Rəşidin⁶⁴ arasındakı ixtilafların, Ali Fatimə⁶⁵ ilə Bini Ümeyyə⁶⁶ arasındakı davaların Əli lehinə olmaq üzrə hal və fəslinə çalışılacaq və bu sayədə İranda tam mənası ilə bir Bizans ruhu, Bizans zehniyyəti qurulacaqdır. Bu zehniyyəti quranlar arasında hələ də şiə aləmində böyük hörmətlə yad edilən guya qüvvətli alimlər vardır. Məsələn, əllamə ünvanını daşıyan Bahəddini Amili⁶⁷, Muhəmməd Taqii Məclisi⁶⁸, Muhəmməd Damad⁶⁹, Əbilqasimi Fendərsəki⁷⁰ və sairə. Fəqət zəka və qəlb artıq bu dar çərçivə içindən çıxmır, xəyal yaradıcı qüvvətini qeyb edir. İran artıq şeir və fəlsəfə fəaliyyətini tərək etmişdir. Səfəvilər zamanından bəri İran artıq əski şairlər və mütəfəkkirlərə yaxınlaşan deyil, hətta zikrə şayan olacaq bir tək şair və mütəfəkkir yetişdirə bilmir. O zamandan bəri çıxardığı ən namdar şair Maanidir⁷¹ ki, bütün məharəti tannan kəlmələri yan-yana gətirməkdən ibarətdir. Yalnız din sahəsində və Kərbəla müsibətini tərənnüm edən növhə və minacat sahəsində bəzi zikrə şayan, məsələn, Kaşanlı⁷² kimi növhəçilər yetişmişdir.

İDARİ TƏŞKİLAT

Lord Gürzön əsərinin bir yerində deyir ki: «İranın idari təşkilatı ta əhəmənilər dövründən qalma bir əsərdir. Bu bölgü yapılarəkən nə coğrafiya, nə iqtisad və nə etnoqrafiya nəzərə alınmamışdır və o gündən bu günə qədər eynən durur».

Bu iddia doğru ola bilər. Fəqət bu da mütləqdir ki, əski idari çərçivə mühafizə edilməklə bərabər çərçivənin içi müxtəlif dövrlərdə başqa-başqa tərzlərdə doldurulmuşdur və bilxassə türklər bu xüsusda böyük orijinallıqlar göstərə bilmişlər.

Məsələn, mənim Səfəvi dövlətindəki idari təşkilata aid arayışlarım bu nəticəyə varmışdır:

Şah İsmayılın qurduğu dövlət tam mənası ilə bir qəbilələr konfederasiyasıdır. Arayışlarım əsasında mən bu qəbilələrə təsadüf etdim: təkəli, şamlu, istanlı, qaramanlı, əfşar, qacar, korkulu, qavaylu, kəngərli, qoçlu, qaramusallu, ziyadlı, cavanşir, qarabağlı.

Səfəvilər zamanında bu qəbilələrdən ən nüfuzlusu təkəli, qacar, əfşar və ziyadlıdur. Bunlara qızılbaş qəbilələri adı verilir və bunun da səbəbi budur: bu qəbilələrdən toplanan əsgərlər başlarına sərpuş olmaq üzrə qırmızı keçədən yapılmış, on iki imam namına on iki dilli bir təkə keçirirdilər.

Konfederasiyanın başında şahdan sonra üç böyük müəssisə vardı:

1.Xəlifətül-xülafə: Osmanlıların sədr-əzəmini xatırladır. «Rövzətüs-Səfa» deyir ki: «Dər qanuni təriqəti səfəviyyə xəlifətül-xülafə niyəbəti səltənət əst və əz padişah ki mürşidi kamil əst əhkami xəlifətül-xülafə sanie hükmü səltənətəst», yəni Səfəvi təriqətinin qanununa görə, «mürşidi-kamil» deyilən sultandan sonra onun naibi xəlifətül-xülafə gəlir və onun hökmü sultanın hökmüdür.

Digər bir yerdə deyir ki: «Başına dürr və cəvahir ilə mürəssa bir tac alır, bütün amir və ərkan onun əmrlərinə itaət edirlər və verdiyi hökmlər padşaha ərz edilməz».

Bu məqam və rütbəyə zamanın ən nüfuzlu qəbiləsinin rəisi gətirilir.

Padşahın məyyətinədəki ikinci böyük müəssisə «Uca divan»dır. Bu divanın rəisinə «naib» və üzvlərinə də «vəzir» ünvanı verilir. Divan meşaihdən və üləmadan təşəkkül edərdi və bir növü Şurayi-dövlət vəzifəsini ifa etməklə bərabər ədliyyə işləri ilə məşğul olurdu. Üçüncü müəssisə «müstəfilik»dir ki, maliyyə işlərini idarə edərdi.

Məmləkət idari baxımdan vilayətlərə, vilayətlər də «bölük» deyilən qəzalara ayrılmışdı. Sonra məhəllə və kənd gəlir. Səfəvilər zamanında dörd böyük vilayət vardı: Azərbaycan, Xorasan, Farsistan və Kürdistan. Bunların başlarına daima şahzadələr keçirilir və fəqət şahzadələrin yanına nüfuzlu qəbilələrin rəisləri «atabəy» və yaxud «xəlifə» sifətilə təyin olunurdu. Felən valilər bu atabəylər idi.

Kiçik vilayətlərin valilərinə də «bəylərbəyi» və əhalisi köçəri isə «elbəyi», «elxanı» və ya «toşmal» ünvanı verilirdi. Bütün bu məqamlar müxtəlif qəbilə rəislərinə verilirdi. Qəbilə rəisləri də vilayəti öz qəbiləsinə mənsub adamlarla idarə edərdi.

Şəhər hakimlərinə «kələntər» və polisbaşına da «darğa» adı verilirdi. Kəndlər kəndxudalar vasitəsilə idarə olunurdu. Valilər eyni zamanda əsgəri komandanlar idi. Padşahın tələbi üzərinə vilayət əhalisindən topladıqları əsgərlə səfərdə iştirak edərdilər. Eyni zamanda vilayətin qəzai işləri də onlara aid idi. Bu vəzifələrini valilər xüsusi məmurlar vasitəsi ilə ifa edərdilər.

Bundan əlavə padşahın məiyyətində bir xüsusi alay vardı ki, adına «qoruyucular» deyilirdi. Zabıtlar isə sırası ilə «miraxur», «yüzbaşı» və «yasovul» ünvanlarını daşıyırdılar.

Eyni zamanda, sarayı idarə üçün bir saray naziri vardı. Ona da «eşikağası» ünvanı verilirdi. Eşikağasına saray xidmətçilərinin başçısı olan «qullarağası» tabe idi.

Saray nazirinin məiyyətində bir də yüksək rütbəli mərasim məmuru vardı ki, ona «toybəyi» ləqəbi verilirdi.

İştə, Şah İsmayılın qurmuş olduğu dövlət təşkilatının ana xətləri!

Dövlətə dini bir mahiyyət verməklə İsmayıl, sülalənin müqəddəratını dinə bağladı və bu üzdən bu gün dəxi bu sülalənin xatirəsi İranda çox canlıdır. Fəqət eyni zamanda bu təşkilatın zəif bir cəbhəsi vardı ki, Səfəvi dövləti tam o cəbhədən yıxılmağa məhkum idi: qəbilələri əskisi kimi yaşamaqda idilər. Osmanlı türklərində olduğu kimi qəbilə təşkilatı yıxılaraq müxtəlif qəbilələrin yoğrulmasından doğan bir tək millət qurulmadı. Tərsinə olaraq, qəbilə rəisləri dövlətdə yüksək məqamlar qazanaraq daha ziyadə qüvvət və əhəmiyyət aldılar. İdarə və əsgər bunların əllərində idi. Buna görə də dövlətin qüvvəti və varlığı da bunların öz aralarında anlaşmalarına, birlikdə hərəkət etmələrinə və hökmdara itaət etmələrinə bağlı idi. Halbuki bunların arasında rəqabət və çəkməməzlik əsas idi. Vaqiən, dövlətin başında qüdrətli, iradə və əzm sahibi hökmdarlar olduqca bu rəisləri itaətə məcbur edə bilirdilər. Fəqət hökmdarlıq zəif adamlara keçincə dərhal ixtilaf və iğtişaş zühur edir və dövlət getdikcə zəifləyir. Görəcəyimiz vəchlə dəxi bu iğtişaşlar və ixtilaflar arasında qeyb olaraq yerini qüvvətli bir qəbilə rəisinə tərk etmək məcburiyyətində qalacaqdır.

Səfəvi dövlətində bu zəiflik üçüncü nəsilədən başlanır və davam edə-edə, nəhayət, dövləti içindən yeyib bitirir.

ŞAH TƏHMASİB (1524-1576)

Şah Təhmasib⁷³ taxta gələrkən iki qüvvətli qəbilənin rəislərini, təkkəli xanı Mustafə şahla⁷⁴ ustaclu xanı Dədə Sultanı⁷⁵ birlikdə xəlifətül-xülfə təyin etdi. Bütün məmləkətin idarəsi bu iki rəisin adamlarına keçdi. Bir az sonra bunların arasına ixtilaf soxuldu; qovğa ta saraya qədər sirayət etdi. Bundan mütəəssir olan şah iki rəisi də çıxararaq şamlu rəisi Hüseyin xanı naib sultan təyin etdi. Fəqət Şərqi əski ənənəsinə uyğun olaraq gərək hökmdarın dəyişməsi və gərək idarədəki bu təşəttüt münasibətilə məmləkətin müxtəlif tərəflərində üsyanlar vəqə oldu. Əsasən Bağdadda Zülqədriyyə eli rəisi, Gilanda kiyalar, Şirazda qıvamilər, Şirvanda Şirvanşahlar üsyan etdilər. Daxildəki bu vəziyyət təbiətilə xaricin də müdaxiləsini çəkir, Lahor gürqanilər Qəndəharı və özbəklər də Xorasani istila edirlər. Daxili üsyanları yatızdırmaq üçün Şah Təhmasib ya bizzat səfərə çıxır və yaxud əsgər göndərir; 1527-ci ildə Bağdadı qurtarır, eyni sənədə özbəkləri Xorasandan çıxarır, Şirvanşahlar üzərinə yürürkən Osmanlılara tabe olan Gürcüstanı istila edir və bundan dolayı 1533-cü ildə Osmanlılara qarşı qoymaq məcburiyyətində qalır. Vəzir-i-əzəm İbrahim Paşa⁷⁶ və Sultan Süleyman şəxsən İrana səfər edirlər. Süleyman Kürdistanı istila etdikdən sonra Təbrizə qədər varır və oradan da Bağdada doğru yürüyür və zəbt edir. 1543-cü ildə hind şahı Baburun oğlu Humayun⁷⁷ atasına qarşı üsyan edərək Şah Təhmasibə sığınır, Qəzvinə qədər gəlir, İranın yardımı ilə Kabilı alır və Hindistanda hakimiyyətini təsis edir.

1548-ci ildə İsmayılın qardaşı İlyas⁷⁸ Şirvan hakimi ikən üsyan edir, Osmanlılara sığınır və Osmanlı yardımı ilə İrana qarşı müharibəyə başlayır. Sultan Süleyman şəxsən səfərdə iştirak edir, Təbrizə qədər gedir, fəqət o sənəki qışın şiddəti dolayısı ilə geri qayıtmaq məcburiyyətində qalır. Şahın göndərdiyi elçilərin təklifi üzərinə iki dövlət arasında bir sülh əqd edilir. Bu sülhnamə iki dövlət arasında yapılmış ilk müqavilədir. Bir İran şairi bu sülhnaməni bu rübai ilə qarşıladı:

Padişahı Rum şehi Kamikar
Sülh cu kerdənd behəm ixtiyar.
Mevhibi iqbāl dər in köhnə deyr
Gulgulə efkənt ki assulh hayı!

* Tərcüməsi:

Rum padşahı ilə Kəmikar şahı,
Bir-birilə sülh bağladılar.
Bu köhnə dünyaya qayda qoydular,
Sülhü qorumağa vədə verdilər.

Bir az sonra Sultan Süleyman Səlimi vəliəhd təyin edir və bundan mütəəssir olan Bəyazid⁷⁹ üsyana qalxır, fəqət məğlub olaraq Şah Təhmasibə sığınır. Şah Təhmasib vasitəçilik edirsə də, Süleyman Bəyazidin təslimi üzərində israr edir və şaha Bəyazidi geri verir. Bu münasibətlə Sultan Süleymanın şaha göndərdiyi hədiyyələr haqqında İran tarixçiləri və şairləri mübaligəli hekayələr və qəsidələr yazdılar. Fəqət Osmanlı mühərrirləri də Bəyazidin təslimi üçün Süleymanın üç yüz min və Səlimin də yüz min duka altunu göndərdiklərini qeyd edirlər. Bəyazidin dörd oğlu ilə bərabər Təbrizdəki faciəli sərgüzəşti məlumdur. Bir İran şairi bu münasibətlə bu beyti yazmışdır:

Dər heyrətən ki, xalqı cihanra günahı çit
Çün karı dehr xanə şukuft əst ruribər.
Əz bəhri çend sal mali cah
Gahi pedər pesər kuşət, gahi pesər pedər.*

Bundan sonra bu iki türk dövləti arasında davamlı bir sülhün qurulması imkanı hasil olur kimidir. Fəqət bu kərə də araya Avropa intriqaaları girir. Son zamanlarda Hindistana soxulmuş olan portəgizlilərin məşhur admiralı Alf. D»Alberquerque⁸⁰ İrana heyətlər göndərərək türklərə qarşı ittifaq təklif edir. Avstriya imperatoru Ferdinandın⁸¹ İstanbuldakı səfiri isə hökmdarına yazdığı bir raportda bu məzmununda sözlər söyləyir: «Bizimlə harabi arasına iranlılar girmişlər! Türklər həməən üzərimizə atılacaqlar, fəqət onları iranlılar geri çəkməkdədirlər».

Şah Təhmasib 55 il hökmdarlıq etdikdən sonra öldü. Qüdrətli, əzmkar, tədbirli bir şəxsiyyət idi. Fəqət onun zamanında belə Şah İsmayılın qurduğu dövlətin əsaslı təməllər üzərində bulunmadığı görünməyə başladı!

İdarə başında bulunan qəbilə rəisləri aralarındakı ixtilafa davam edirlər və fürsət düşdükcə üsyandan da geri durmurlar.

Bu intiriqa ruhu saraya da sirayət edir və qadınları da içinə olaraq dövləti ta qəlbindən yeməyə başlayır.

Nə qəribədir ki, hətta gürcü və çərkəz qadınları özlərinin türk məmləkətlərini yıxmaqda müdhiş qabiliyyətlərini göstərməyə başlayırlar.

Şah Təhmasibin iki oğlu vardı: İsmayıl⁸² və Heydər Mirzə. Heydər Mirzənin anası gürcü qızı idi. Onun ögey bacısı Pəri xanım⁸⁴ isə çərkəz xanı Şamxalın⁸⁵ qızından olmuşdu, bu qadın da İsmayıl Mirzəni tutur.

* **Tərcüməsi:**

Bəşərin günahı nədir görəsən?
Yaxınlar dünyada üz-üzə durur.
Mal, sərvət üzündən hərdən coşaraq,
Gah ata oğulu, gah oğul atanı öldürür.

Bu surətlə saray ikiye bölündü. Sarayın arxasınca rəislər və qəbilələr də ikiye bölündülər.

Qəbilələrdən ustaclularla qacarlar Heydər Mirzəni tuturdular. O birilər, məsələn, aqqoyunlu, qaraqoyunlu, əfşar, qarabağlı, təkkəlilər də İsmayıl Mirzə tərəfdarı idilər.

Hələ padşahın cənazəsi meydanda ikən İsmayılın tərəfdarları Pəri xanımın təhriki ilə saraya hücum edərək Heydər Mirzəni öldürdülər.

Pəri xanım naibüssultan oldu və on doqquz ildən bəri həbsdə olan İsmayıl Mirzəni gətirmək üçün adamlar göndərdi.

Fəqət yeni padşah gəlincəyə qədər şəhərdə və məmləkətdə dəhşətli qətləmlər və qarətlər yapıldı, müxtəlif qəbilələrin rəisləri öldürüldü.

İKİNCİ ŞAH İSMAYIL

(1576-1578)

İkinci Şah İsmayıl çox qanıçən bir adam idi. Yalnız Səfəvi ailəsindən on doqquz adamı kor etdirdikdən sonra öldürtdü. Öldürtdükdələri arasında İbrahim Mirzə⁸⁶ adında bir şahzadə də bulunurdu ki, şeir, musiqi və rəssamlıqda çox məşhur idi. Musiqini məşhur Qasımdan⁸⁷ öyrənmişdi.

Yalnız iki sənə hökmdarlıq etmiş olan bu adamın ölümü belə o zamankı İran əxlaqının nə qədər pozulmuş olduğuna bir dəlildir. Məmləkətdə oğlançılıq sanki bir adət olmuşdu. Zamanın alimləri arasında bu murdar adəti ibadət kimi təşviq edənələr, izin verənələr də vardı. Bı hökmdar da bu illətə tutulmuşdu. Halvaçızadə Hüseyn⁸⁸ adlı birisinə aşiq idi. Gecələri təbdili-qiyafət edərək bu adamla Qəzvinin meyhanələrində içərək gəzərdi. Bir gecə belə çox içib üzərindən xaşxaş qarışıqlı «kolunya» deyilən məcundan da ziyadəcə yedikdən sonra sarayda oğlanla bərabər iflic olmuş və ertəsi gün ikisi birlikdə ölü olaraq tapılmışdı.

Fəqət nə qəribədir ki, bu hökmdar sünni, şiə ixtilafını aradan qaldırmağa qalxışmış, «Təbərri» namını daşıyan və Xəlifə Rəşiddinlə, Aşerei Mübəşşərəyə seb edənləri şiddətli cəzalara uğratdı və Seyid Şərifü Juveyni⁸⁹ kimi özünü bu yolda tutan və təşviq edən alimlər də bulundu. Eyni zamanda bu hökmdar məscidlərdə, camelərdə şeir lövhələri asılmasını yasaqladı. Hətta Əli və övladına ithaf edilmiş olan bu lövhələri də qaldırdı və sikkələrdən peyğəmbərin və Fatimənin övladının adlarını çıxartdı.

Təzadlardan yoğrulmuş bu adamdan sonra övlad qalmadı. Şah Təhmasibin ikinci oğlu Məhəmməd Xudabəndə⁹⁰ Şirazdan gətirilərək şah elan edildi.

MƏHƏMMƏD XUDABƏNDƏ

(1578-1586)

Bu şah, ismi də göstərdiyi kimi, dərviş xarakterli bir adam idi. Gözləri yaxşı görməzdi. Onun yerinə anası - Meraşlı Abdulla xanın qızı - Fəxrünnisə bəyim⁹¹ dövləti idarəyə qoyuldu. Bu xanım zəki və əzmkar idi. Oğlu taxta çıxar-çıxmaz İsmayıl tərəfdarlarının hamısı qılıncdan keçirildi. Qəbilə rəisləri qadının özlərinə qarşı aldığı tövrü çəkə bilməyərək onun kənar olmasını istədilər. Zəif padşah dinləmədi; o zaman qəbilə rəisləri toplu olaraq saraya hücum etdilər, qadını öldürdülər və hökuməti felən ələ aldılar. Hərçi-mərclik əzəmi dərəcəyə çıxdı.

Bundan istifadə edən özbəklər Xorasani və Sultan Muradın⁹² əmri ilə Təbriz fəthi Mustafa paşa⁹³ da Ərzincani istila edirlər. Mustafa paşa Azərbaycan üzərinə yürüyərək Şirvani, Bakını və Dərbəndi alır, Tiflisi geri qaytarır, o sırada Adil Gəray⁹⁴ da Qafqaz təhriki ilə Osmanlı ordusuna qatılır, Karağada vəqə olan müharibədə iranlılar böyük bir məğlubiyyətə uğrayırlar.

Fəqət Osmanlılar zəfərin bütün səmərəsini almağı qaçırlar. Xudabəndənin vəliəhdi və kiçik qardaşı Həmzə Mirzə⁹⁵ bu boşluqdan istifadə edir, qüvvə toplamağa fürsət bulur və Osmanlı ordusunu pozaraq Adil Gərayı əsir edir. Adil Gəray Qəzvinə gətirilir və orada qətl edilir. Osmanlıların əlində Qafqazda yalnız Dərbənd qalır. Oranı müdafiə edən Öz Teymur Osman paşa⁹⁶ iranlıların bütün hücumlarını atmağa müvəffəq olur. Daha sonra İstanbula dəvət edilmiş olan Mustafa paşanın yerinə sərdar təyin edilən Öz Teymur Osman paşa 130 minlik bir ordu ilə Azərbaycanı yenidən istila edir, Təbrizi alır, müdhiş bir qətləməni yapır və fəqət sonra yenə Həmzə Mirzəyə məğlub olaraq kədərdən ölür. Bunun üzərinə Sinan paşa⁹⁷ ilə Fərhad paşa⁹⁸ İran səfərinə məmur edirlər. Fərhad paşa Gürcüstanı və Sinan paşa da Həmədan təhriki ilə İrani istila edirlər.

Bu aralıq Həmzə Mirzəyə qaribə bir etinasızlıq gəlmiş, eys-ışrətə dalmış və bütün vaxtını sevdiyi isfahanlı bir dəmirçi oğlan ilə keçirməyə qoyulmuşdu. Nəhayət, bir gecə məstu-xarab olduğu bir zamanda Xudaverdi⁹⁹ adlı birisinin xəncərinə qurban olub gedir.

O zamankı İranın əxlaqi səviyyəsindən nümunə olmaq üzrə aşağıdakı əhvalatı zikr etməkdən özümüzü ala bilmirik. Həmzə Mirzənin məhbubuna şeytan ləqəbi verilmişdi və müasir şairlər onun haqqında mədhiyələr yazmışlar. Bir sözlə, bir şair də bu rübaini yazaraq Həmzə Mirzədən böyük hədiyyələr almışdı:

Könlüm quşun ol nərgisi-fəttan apara,
Kimdir ki, onun qəmzəsindən can apara.
Şeytan, şeytan dedikləri gər bu isə,
Mən razıyam imanımı şeytan apara.

Şeirin də göstərdiyi vəchlə əxlaq son dərəcə pozulmuşdu. Qarışıqlıq isə son həddinə varmış və dövlət hər tərəfdən istilaya məruz qalaraq həmən çözülmək üzrə idi.

İştə, bu aralıq Xorasan valisi və şahın kiçik qardaşı olan Abbas Mirzə xəlifəsi olan ustaclu qəbilə rəisi Mürşüdqulu xanın¹⁰⁰ təhriki ilə İsfahana gəlir və özünü şah elan edir.

BİRİNCİ ABBAS

(1586-1638)

Mürşüdqulu xanı xəlifətül-xülafə məqamına çıxarır, digər rəislər etiraz edirlər, Abbas onları təpələyir.

Məmləkətin həmən hər tərəfində üsyanlar, iğtişaşlar çıxır, Gilan, Gürcüstan, Həmədan ayağa qalxır.

Özbək xanı Abdulla xan¹⁰¹ Xorasanı istila edir. Bu aralıq Türküstan alimləri də İran hökumətinə və İran alimlərinə xitabən bir məktub yazaraq, şiə məzhəbinin batil olduğunu, islamlar arasına ixtilaf saldığını və qaldırılması lazım gəldiyini diqqətə çatdırırlar və bu surətlə özbək xanının səfəri adətə dini bir mahiyyət alır. O biri tərəfdən Osmanlı əsgərləri Fərhad paşa ilə Cağal oğlunun idarəsi altında Azərbaycan və Həmədanı işğal edirlər.

İran tarixində «böyük» ləqəbini daşıyan Birinci Abbas uzaqqörən, tədbirli bir adam idi. Bu müşküllər arasında, əvvəla, ən çətini olan Osmanlı davasını bitirməyə çalışır, oğlu şahzadə Heydər Mirzə ilə çavuşlu qəbiləsi rəisi Mehdiqulu xanı¹⁰² bir çox iranlılarla bərabər Üçüncü Muradın yanına sülh üçün göndərir. Yapılan sülh ilə Təbriz başda olmaq üzrə bütün Azərbaycan və Gürcüstan Osmanlılara tərk edilir və Xəlifə Rəşiddinə səb edilməsi yasaqlanacağı təəhhüd olunur (1590).

Osmanlılar tərəfdən əmin olunduqdan sonra Abbas daxili iğtişaşları birər-birər yatızdırır və nəhayət, Xorasana doğru səfər edir. Fəqət birinci səfərində müvəffəq ola bilmir; lakin bir az sonra özbəklər arasına nifaq düşür, Şah Abbas bundan bilistifadə Xorasan üzərinə yürüyür, Xorasanı tamamən geri alır. Sonra cənuba doğru hərəkət edərək Bəhreynə yerləşmiş olan portəkizləri oradan atır və Laristana girir (1597).

Sultan Muradın oğlu Mehmet¹⁰³ zamanında bir tərəfdən ixtilallar, o biri tərəfdən yeniçəri nizamsızlığı Osmanlı dövlətini zəiflətməmişdi. Bundan istifadə edən Hakkari kürd rəislərindən Qazi bəy¹⁰⁴ üsyan edir və Təbriz bəylərbəyi Əli paşa¹⁰⁵ ilə mücadiləyə girişir və eyni zamanda, Şah Abbasa da sığır. Əli paşa Təbrizi buraxaraq kürdün üzərinə yürüyür. Abbas bunu fürsət sanaraq Təbriz üzərinə yürüyür və oradan Qarabağ yolu ilə Naxçıvan üzərinə gedir. Sultan Mehmetin oğlu Sultan Əhməd¹⁰⁶ göndərdiyi Hasan paşa¹⁰⁷ ordusu məğlub olur, yardımına Çağalzadə Sinan paşa gəlsə də, o gerilmək məcburiyyətində qalır. Sinan paşanın

arxasınca Allahverdi xanı¹⁰⁸ göndərmiş olan Abbas özü Şirvana səfər edir. Gürcülər Osmanlılara xəyanət edirlər və Abbas bu xəyanətin sayəsində Gəncə, Tiflis, Şamaxı, Şuvdan, Bakı və Dərbəndi asanlıqla ala bilir. Bunun üzərinə Cağalzadənin yerinə təyin olunan Nasih paşa İrən səfərinə məmur edilir. Fəqət bu da bir şey edə bilmir və iş sülhə dayanır. Bu sülhnamə ilə Osmanlılar Azərbaycan və Gürcüstanı tərk edirlər və bu yerlər İranda qalır. Abbas Araz çayı üzərindəki Culfada sakin erməniləri İsfahana nəql edir və bu ermənilərin yerləşdikləri yer indi də «Yeni Culfa» adını daşımaqdadır. Bundan sonra Abbas Qəndəhari gürğanilərdən geri alır.

Fəqət Osmanlılar ilə yapılan sülh uzun müddət davam etmir. Cəlalilərdən bir qismi, Qələndər oğlu Mehmet paşanın¹⁰⁹ rəyasəti ilə İrana sığınır. Abbas onları qəbul edir və on üç min cəlalini İsfahana göndərdərək Farsistanda, bir qismini də Azərbaycan hüdudlarındakı kürdlərə qarşı mühafizə etmək üçün yerləşdirir.

Bundan məmnun olmayan Sultan Əhməd vəziri Əzəmi Murad paşanı¹¹⁰ İrən səfərinə məmur edir. Murad paşa Təbrizin yaxınlığına qədər gəlməyə müvəffəq olur. Abbas ona məktub yazaraq sülh təklif edir və eyni zamanda İstanbula böyük hədiyyələrlə bir elçi heyəti göndərir. Murad paşa İstanbuldan xəbər gözləyərkən ordunu bəsləyə bilmədiyindən Diyarbəkərə dönür və orada vəfat edir. Murad paşanın yerinə gələn Nasuhi paşa¹¹¹ Abbasdan İstanbula yeni bir elçi göndərilməsini istəyir, Abbas qəbul edir. Nəhayət, İstanbuldan cavab gəlir və Nasuhi paşa ilə Mirgün xan¹¹² hüdudu təyin etməyə məmur edirlər. Fəqət iş bitmədən əvvəl Nasuhi paşa vəfat edir.

Bu aralıq gürcülər bu kərə də iranlılar əleyhinə qiyam edirlər. Vəziri-əzəm Öküz Mehmet paşa¹¹³ idarəsi altında bir türk ordusu gürcülərin yardımına gəlir. Abbas Gürcüstanı Mehmet paşaya fürsət vermədən istila edir. Mehmet paşa bir şey etmədən çəkilir, yerinə Xəlil paşa¹¹⁴ gəlir. Fəqət İstanbul hərç-mərc içərisindədir. O aralıq Sultan Əhməd vəfat etmiş, yerinə Sultan Mustafə¹¹⁵ gəlmiş, fəqət altı ay sonra onun yerinə də Osman¹¹⁶ gətirilmişdir. Bu vəziyyətdəki İstanbulun xarici işlərlə məşğul olmağa vaxtı yoxdur. İş sülh bağlamağa dayanır. Fəqət sülh bağlanmadan əvvəl Abbas 1632-ci ildə Bağdadı alır, Kərbəla və Nəcəfi ziyarət edir. Hafiz Mehmet paşa¹¹⁷ Bağdadı geri almağa məmur edilirsə də, müvəffəq ola bilmir.

Abbasın mühüm əsərlərindən biri portəkizləri soxulmuş olduqları Ormuz adasından və ingilisləri də Kamrundan atması və Bəsrə körfəzi üzərində Bəndərabbas şəhərini qurmasıdır.

Abbas 1638-ci ildə vəfat etdi.

Abbasın gördüyü işlər arasında ən mühümü ordunun tənzimlənməsi idi. Vaqəni seri atəşli əsləha ilə top İrən ordusuna Təhmasib zamanında portəkizlər tərəfindən gətirilmişdi və bu şahın türklərə qarşı icra etdiyi müharibələrdə portəkizlər ona yardım etmişdilər. Fəqət orduda ciddi və geniş islahatı Abbas etdi.

Şardinin¹¹⁸ dediyinə görə, Abbas qəbilələr xaricində olaraq doğrudan-doğruya əhalidən alınma 50 minlik müntəzəm bir piyada ordusu tərtib etdi və bu surətlə qəbilə rəislərinin ağalığına sədd çəkdi. Eyni zamanda, iyirmi min tufəngli süvari ilə 500 topu daşıyan topçu qitələri tərtib etdi. Bu işlərində ona Chaley¹¹⁹ ismində bir ingilis yardım edirdi.

Abbasın adı hələ də iranlıların xatirələrində yaşar. Bunun səbəbi də bir tərəfdən şiəlikdə göstərdiyi təəssüb və digər tərəfdən də alimlərə, şairlərə və bilxassə ədiblərə və mühərrirlərə qarşı göstərdiyi himayə və siyasət idi. Buraxıb getdiyi məscidlər, camelər, mədrəsələr, yollar, körpülər, xəstəxana və müsafirxana kimi xeyir müəssisələri ilə də xatirəsini yaşatmaqdadır.

Abbas ölərkən bütün malını on dörd məsum namına seyidlərə, alimlərə, tələbəyi-üləma və füqəraya vəqf etdi. Vəqfnaməni məşhur Şeyx Bahaddini Anlı yazmışdır.

Abbas zamanında İranda yeni bir məzhəb zühur etdi. Bu məzhəb ərbabına «Nüqtəvi»¹²⁰ deyilirdi. Bunlar bir növ tənəsüh məsləkinə mənsub idilər. Bu məzhəbi ilk əvvəl Şah Təhmasib zamanında Gilanda Mahmud¹²¹ ismində bir adam çıxardı. Sonra İkinci İsmayıl zamanında məzhəb qüvvətləndi. Xosrov¹²² ismində bir adam Qəzvinə bu məzhəbi açıqca yayırdı. Bu məzhəbə görə hər adam bir heyvanı təmsil edər və hər peyğəmbər bir səhvətpərəst, bir övliya bir yalançı, hər alim bir dünyapərəst, hər arif bir fırlıdaqçı, hər şeyx bir bəzircandır. Bütün bunlar insanları aldatmaq üçün riya pərdəsinə bürünmüş yalançılardır. Həqiqət budur ki, insanla heyvan arasında fərq yoxdur. İnsanlar heyvanların dəyişmiş şəkilləridir. Buna görə də nə şəriətə, nə peyğəmbərə, nə övliyaya, nə şeyxə, nə də arifə ehtiyac vardır. İnsan da heyvanlar kimi yaşayıb getməlidir. Felən də Xosrov başına topladığı qadın və kişilərlə heyvan kimi yaşamış! Abbas alimlərin təhriki ilə onu öldürtdü və məzhəbin tərəfdarlarını şiddətlə təqib edərək kökünü kəsdi.

Abbas səltənətinin sonuna doğru çox zalım və qəddar oldu. Nəvəsi Səfi Mirzəni¹²³ öldürmək və digər iki oğullarının gözlərini çıxarmaq kimi nifrətverici zülmələr etdi.

Nəvəsi Səfi Mirzə Sam¹²⁴ Abbasdan sonra, Mirzə Səfi ləqəbilə onun yerinə keçdi.

ŞEYX SƏFİ

(1638-1641)

Həmişə olduğu kimi, məmləkətin bir çox yerlərində səltənətin dəyişməsi münasibəti ilə iğtişaşlar və üsyanlar oldu; fəqət hamısı asanlıqla basdırıldı. Osmanlılarla müharibə davam etdiyindən Hüsrev paşa¹²⁵ Bağdadı mühasirəyə alır, fəqət İran ordusunun yaxınlaşması ilə mühasirəni qaldıraraq geri çəkilir.

Sultan Murad¹²⁶ özü İran səfərinə çıxır, İrəvanı alır, Təbrizə girir, fəqət bir çox qeyrət yapıdıqdan sonra geri çəkilir. Arxasından gələn iranlılar İrəvanı

mühasirə və Gürcüstanı istila edirlər. Murad da yenidən səfərə çıxır, Bağdadı alır və sədr-əzəm Mustafa paşa¹²⁷ ilə şahın elçisi Saruhan¹²⁸ arasında bağlanan sülh müqabilində Bağdad Türkiyəyə, İrəvan da İrana qatılır (1638).

Bu şahın zamanındadır ki, ruslar ilk kərə olaraq iranlılarla təmasa gəlirlər. Bir tərəfdən rus heyəti şahın qələbəsi dolayısı ilə təbrik üçün İrəvana gəlir, digər tərəfdən rus savaşıqları Bakı dənizi sahillərinə axışaraq oraları qarət edirlər.

Bu aralıq Qəndəhar bəylərbəyi Əlimurad xan¹²⁹ Qəndəharı hinddəki gürganilərə verərək Hindistana qaçır. Şah Səfi 1641-ci ildə ölür. Bu hökmdar işrətə düşkün, cənyaxıcı, zalım bir adam idi. Öz ailəsindən və digər rəislərdən bir çoxlarını boğazladı.

İKİNCİ ABBAS

(1641-1668)

Bu şahın əsgərlik sahəsində yeganə işi Qəndəharı gürganilərdən geri almaqdır. Türkiyə və özbəklərlə yaxşı keçinməyə baxardı. Qələndər xasiyyətli¹³⁰ idi. Alim və dərvişləri sevərdi. Mirməmməd Damad¹³¹ və Əbülqasım¹³² kimi şiə aləmində çox məşhur olan alimlər onun zamanında yaşamışlar.

Diqqəti çəkməyə layiqdir ki, bu şahın eyni zamanda Türkiyədəki təkkə və dərviş təşəkkülləri ilə əlaqələri vardı. Bu baxımdan «Rövzətüs-Səfa»nın eynən qeyd etdiyi bir məktub çox qiymətlidir. Məktub türkcə yazılmışdır. Bu məktubla şah Türkiyədən gələn bir dərvişi Şirvan bəylərbəyi Mənuçöhr xanın¹³³ himayəsinə tövsiyə edir. Məktubda deyilir ki: «Hülusi təriqətdə rasihül əqidə Mənuçöhr xana təvöccöhə və inayətim tərəfinə binəhayət olub özünü əksər xatirimdə biləsən və xüsusi bəzi feyzli məclislərdə inşaallah yaxşı vəchlə hüzurumuza yetmək müəssər ola. Ayineyi zamiri limeyi mənsumeyi əleyhim səban mehrindən müsəffa Dərviş Mustafa yoldaş Şirvan səmtindən vilayətinə getmək iradəsi vardır. Mehribanlıq lazıməsi yerinə gətirib zəvanə edəsən». Bu məktub gərək məzmun, gərək üslub etibarını ilə qiymətlidir.

İkinci Abbas¹³⁴ adını yapmış olduğu bir çox xeyir əsərləri ilə yaşatmışdır. Səfəvilər arasında bu şah qədər rahat yaşamış birisi yoxdur. Vəfatından sonra oğlu Şah Süleyman¹³⁵ taxta çıxdı.

ŞAH SÜLEYMAN

(1668-1694)

Bu şahın səltənəti zamanında mühüm vəqiflər olmamışdır. Yalnız hind gürganilərindən Orəngi Zapin¹³⁶ oğlu Babir¹³⁷ atasına üsyan edərək bu şahdan imdad istəyirsə də, şah ricasını qəbul etmir.

Ara-sıra özbəklər Xorasani və qıpçaqlar da Bakı dənizi sahilini yağma edirlər. Yənə bu şahın zamanında idi ki, danimarkalılar Bəsrə körfəzi üzərində yerləşməyə müvəffəq olurlar.

Bu şah da işrəti və görkəmi sevərdi; xəlifətül-xülafası Mirzə Tahiri Qəzviniyə¹³⁸ yazdığı türkcə şeirləri ilə şöhrət qazanmışdır.

Şah Süleyman 1694-cü ildə vəfat edir. Yerinə oğlu Hüseyn¹³⁹ keçir.

SƏFƏVİLƏRİN ÇÖKÜŞÜ - ƏFQAN İSTİLASI

«Rövzətüs-Səfa» sahibi Səfəvilərin çöküşünü hazırlayan ümumi halı belə təsvir edir: «Qulaqlar neyə və cəngə vaqif, gözlər şərab kasələrinə dikilmiş. Birisi güllün rəngindən, o biri laləni öyməkdən bəhs edir. Çelik qaşlar kamana və gözəllərin qəməzləri tatar baltalarına dəyişdirilir. Kabilin rəqqasələri Zabilin işyarıtmazlarından və Şirazın ləvəndləri Qafqazın igidlərindən əziz sayılır. Hiylə və fəndlə islam pərdəsinə bürünmüş olan ermənilər və gürcülər əhli-imana qalib idilər. Böyük işlər kiçiklərə, kiçik işlər də böyüklərə verilir; dövlətin ipi haram qadınların əlinə verilmiş və ər kişilər kişi olmayan xədimlər önündə əyilməkdədirlər». Nə qərībədir ki, «Rövzətüs-Səfa»nın təsvir etdiyi bu dövr Osmanlı tarixinin Lalə dövrünə¹⁴⁰ təsadüf etməkdədir. Bu surətlə iki qonşu türk dövlətinin eyni illətlərə tutularaq can çəkişməkdə olduqlarını görürük. Yeni şah xasiyyətə zəif, misirlilərin əllərində oyuncaq idi. Halbuki səltənətin dəyişməsi münasibəti ilə və Şərqdəki üsul müqabilincə, hər tərəfdə üsyanlar arasında ən mühümü, nəticə etibarını ilə ən fəlakətli əfqan üsyanı oldu.

Əfqan rəislərindən Vaiz Mir Veysi¹⁴¹ İsfahana gələrək əfqan bəylərbəyindən şikayət edir, fəqət sözünü dinlədə bilmir. Ağıllı əfqan paytaxtdakı dövlət adamları ilə təmasından dövlətin artıq yıpranmış olduğunu anlayır və üsyana qərar verərək Qəndəhara dönür. Orada üsyan edərək valiyə qələbə çalır və İran tərəfindən göndərilən qüvvələri məğlub edir.

Bu aralıq özü ölürsə də, yerinə qardaşı Əbdüləziz¹⁴² və ondan sonra da Əbdüləzizin oğlu Mahmud keçir. Mahmud¹⁴³ bu bir zaman içində bütün Əfqanıstanı idarəsi altına alır və şahı yazdığı bir məktubda özünə «Hüseynqulu» adını verərək zahirə itaət göstərir. Fəqət bir az sonra üzündən pərdəni atır və Sistani, Kirmani istila edərək İsfahana gəlir və şahın ordusunu məğlub edərək şahı taxtdan endirir və özünü İran şahı elan edir.

Bu aralıq İranın qonşusu Rusiyada da dərin dəyişikliklər hasil olmuşdu. Böyük Pyotr¹⁴⁴ zühur etmiş və Peterburqu quraraq öz təbirincə «Avropaya doğru geniş bir pəncərə açmış» və bu «pəncərədən» gələn təzə Qərbi havası Rusiyaya təzəlik verərək canlandırmış və daha bir müddət əvvəl tatarların hökmləri altında bulunan ruslar bu kərə şimala, şərqə, qərbə və cənuba doğru yayılmağa başlamışdılar. Bir sözlə, ilk hədəflərindən biri də Azak və Bakı dənizləri idi.

Pyotrun zamanında belə rus döyüşçüləri dəniz yolu ilə Dərbəndə qədər gəlmiş və İran sahillərini qarət etmişdilər.

İrənin əfqanlar tərəfindən istilası rusların və türklərin də təbiəti ilə diqqətlərini cəlb etdi və bu iki dövlətin müdaxiləsinə yol açdı. Türklər Tiflisi, Təbrizi və Həmədanı, ruslar Şirvanı, Gilanı və Mazandaranı işğal edirlər. 1723-cü ildə Rusiya ilə Osmanlılar arasında əqd olunan bir müqavilənamə ilə bu iki dövlət İrənin şimal və cənub qisimlərini öz aralarında bölüşürlər. Belə ki, ruslara Dağıstan, Şirvan, Gilan və Mazandaran düşür, türklərə isə Kür çayı ilə Araz çayının birləşdiyi nöqtədən Ərdəbilə və oradan Həmədana və Kırmanşaha qədər uzanan hüduklar arasındakı yerlərin hamısı, yəni bugünkü Qafqaz və İrən Azərbaycanının məcmuu veriləcək idi. Bu mühüm vəqə o zamankı Osmanlı dövlət adamlarının türklük siyasətinin qiymətini anlamış olduqlarını göstərir. Fəqət, nə çarə ki, gecikmişdi və həm də üzərində səbat edilmədi.

Əfqanlı Mahmud İrənda 1725-ci ilə qədər şahlıq etdi. Bir çox qiyamlar yaptı, zümlər icra etdi. Özündən sonra yerinə əmioğlusı Əşrəf¹⁴⁵ keçdi.

Fəqət bu aralıq Səfəvi Hüseynin oğlu İkinci Təhmasib Mazandarandakı qacarlar rəisi Fətəli xana sığınmış və orada qüvvə toplamaqla məşğul idi. Xanın ölümündən sonra Xorasanda yüksəlmiş olan Nadir də ona yardım edirdi. Bu surətlə toplanmış olan qüvvələrlə Xorasani əfqanlardan geri alır və ona qarşı gəlmiş olan Əşrəfi məğlub edərək əsir alır və qətl edir (1730)

NADİR VƏ ƏFŞARLAR

Bu türk sərgüzəştçinin tərcümeyi-halı heyratverici bir nağıl kimidir. Özü Mazandaranan Qıpçaq çölünə dayanan guşəsində yerləşmiş olan Əfşar elinə¹⁴⁶ mənsub idi. Atası İmamqulu¹⁴⁷ dəriçiliklə keçinirmiş. Nadir dəliqanlı çağına yetişdiyi zaman Əbuvərd qəsəbəsinin darğası Əli bəyin¹⁴⁸ xidmətçisi olur. Göstərdiyi qabiliyyət sayəsində fərraşbaşılığa çıxarılır. Bu sifətlə darğanın arayışlarını vilayət valisinə və digər böyük məqamlara götürür və onlarla təmas edir. Darğanın oğlu olmadığından bu bacarıqlı gənci oğulluğa alır və qızını da ona verir. Bu nigahdan Rzaqulu¹⁴⁹ doğulur. Qadın ölür, darğa Əli bəy ikinci qızını verir, bundan da Nəsrullah və İmamqulu¹³⁰ doğulurlar.

Sonra Nadir Astarabada gələrək valinin xidmətinə girir. Burada iki digər arkadaşı ilə bərabər valiyə bir sui-qəsd tərtib edir, fəqət arkadaşları axırda qorxaraq vaz keçirlər. Nadir bunların valiyə xəbər verəcəklərindən ürəkərək onları tənha bir yerə cəlb edir və ikisini də öldürərək kəndlərinə qaçır və orada artıq qaçaqçılığa başlayır.

Az bir zamanda başına bir çox adamlar toplayır və Əbuvərdi zəbt edir. İştə, bu arada idi ki, Qacar qəbiləsinin rəisi Fətəli xanın¹⁵¹ yardımını ilə Təhmasib¹⁵² əfqanlara qarşı Xorasanda mücadilə edirdi. Nadir Fətəli xana və padşaha xidmət

ərz edir. İndi də Nadir Fətəli xana qarşı tərtiblər alır və nəhayət, onu öldürərək Təhmasib Qulu¹⁵³ adı ilə Fətəlinin yerinə naib ünvanı ilə keçir.

Nadir Heratı alır. Əfqanlar Osmanlılar ilə ittifaq edərək İraq və Həmədanı mühafizəyə çalışırlar. Fəqət Həmədanda vəqə olan bir müharibədə əfqanlar məğlub olurlar. Əşrəf İrana qaçır. Onu təqib edən Nadir Şirazda da məğlub edir və əfqanlar İrani tərək edərək Seyistan yolu ilə Əfqanıstana dönməyə çalışırlar. Fəqət Nadirin süvariləri Əşrəfə fürsət vermir və yolda əsir edərək öldürür (1730).

Bu surətlə İranda davam edən on beş illik əfqan hakimiyyətinə nəhayət verildi. Əfqan hökuməti İranda çox acı xatirələr buraxmışdır. Bu qısa müddət əsnasında bir çox qətlialmlar yapıldı, vilayətlər xaraba qoyuldu.

Nadir Şirazdan Həmədandakı Osmanlı ordusuna qarşı yürüdü. Fəqət Xorasanda qalmış olan Təhmasibin yenidən əfqanlar tərəfindən məğlub olduğunu və Xorasanın əfqanlar tərəfindən istilaya uğradığını əşidərək Osmanlılar ilə sülh bağladı. Sülhə görə iki dövlət arasında Araz çayı hüdud olaraq təyin edildi. Yəni Qafqaz Türkiyənin əlində qaldı. Fəqət Sultan Mahmud Təbrizin iranlıların əlində qalmasına razı olmadığından sülh nəticəsiz qaldı və hər bə halı davam etdi.

Çoxdan bəri şahlığı qurmuş olan Nadir bu kərə əməlini gerçəkləşdirməyə qoyuldu. Şah Təhmasib bütün son Səfəvilər kimi eyş-işrətə qurşanmışdı. Bir gecə əyyaş hökmdar bir oğlanla sərxoş və bərbad bir vəziyyətdə bulunurkən Nadir toplamış olduğu alim və ağsaqqallara Təhmasibin bu halını göstərdi. Dərhal taxtdan endirilməsinə qərar verildi. Nadir də onun yerinə bir yaşındakı oğlu Üçüncü Abbasi¹⁵⁴ gətirdi və özü də naib-sultan oldu.

Nadir Osmanlılarla müharibəyə davam edirdi. Bağdada qədər gəldi və o şəhəri mühasirə etdi. Fəqət Ərzurum valisi Topal Osman paşa¹⁵⁵ tərəfindən məğlub və yaralanaraq geri çəkilmək məcburiyyətində qalır. Bununla belə, Kərkükdə vəqə olan bir müharibədə Topal Osmanı məğlub edirsə də, Bağdadı zəbt edə bilmədən geri çəkilmək məcburiyyətində qalır. 1732-ci ildə ikinci kərə ruslara qarşı yürüyür, bir çox müharibələrdən sonra 1734-cü ildə yapılmış olan sülhnamə ilə Gəncə, Bakı, Dərbənd və Salyan iranlılarda qalır, ruslar yenə Qafqazın şimalına atılmış olurlar.

Eyni sənədə Nadirə qarşı göndərilmiş olan Abdullah paşanın¹⁵⁶ ordusu İrəvanda məğlub olur və Osmanlılar ilə bağlanan yeni sülh gərəyincə İranın hüdudu genişlənir və Osmanlılar Qafqazı tərək edirlər. Bu arada kiçik Təhmasib ölür. Nadir tərəfindən boğazlanmış olduğu yəqindir. Bu mahir və siyasi adam ta o zamandan rəyiamın* qiymətini təqdir edərək Muğan çölündə məşhur qurultayı çağırır. İranın hər tərəfindən çağırılmış olan yüzlərlə qəbilə rəisləri, alimlər və ağsaqqallar buraya toplanırlar.

Nadir bir nitq irad edir və diqqətə çox layiq olan bu nitqində, əvvəla, xalqı ona bir hökmdar kimi intixabında sərbəst buraxır. Xalq, təbii, ondan başqa

* Müxtəlif fikirlilik, plüralizm (red.)

hökmdar olacaq adam olmadığını qəbul edir. Sonra Nadir nitqinə davam edərək deyir ki: «Peyğəmbərimizin ölümündən sonra sıra ilə dörd xəlifə yerinə keçdilər. Hinddə, Rumdə, Türkistanda və İranda, Səfəvilərə qədər bir millət və bir din vardı. Səfəvilər zamanında şübhəlik çıxdı və cahillər səbəb başladılar. Ümmət və millət arasına nifaq, ədavət və ayrılıq soxuldu. Bu bidət qalxmadıqca kimsəyə rahatlıq yoxdur. Bu məzhəb ki, bizim babalarımızın adətlərinə və xüsusən bizim böyük sülaləmizin ənənəsinə müxalifdir, qaldırılmalıdır. Fəqət eyni zamanda da İmam Cəfəri Sadiq¹⁵⁷ də, haqlı olaraq, müctəhiddir. Digər imam kimi onun yaşadılmasına heç bir maneə yoxdur. Bununla bərabər, əhli-sünnət də bu imamı beşinci olaraq tanımalı və hər sənə İrandan gedəcək olan hacılara Kəbədə Saffi məqamında cəfərilərə yer verməlidir. Hər cür səb şiddətlə dəf olunmalıdır».

Nadirin bu sözləri üzərinə dərhal bir sözləşmə yazılır və hazır olan bütün alimlər və ağsaqqallar tərəfindən imzalanır.

Nadir Mosullu Əli paşa¹⁵⁸ ilə mollabaşı Əliəkbəri¹⁵⁹ İstanbula sülh əqdi və sözləşmənin qəbulu üçün göndərir. Fəqət, təəssüf ki, İstanbul Nadirin sülh haqqındakı bütün şərtlərini qəbul etdiyi halda məzhəb haqqındakı təklifini rədd edir.

Bu surətlə türklüyün vəhdətinə böyük əngəl olan bir məsələni savadsız və cahil bir türk qaldırmaq istədiyi halda İstanbul kimi nisbətən ziyalı bir mühit bu təklifi rədd etmək kimi ağır tarixi məsuliyyəti üzərinə alır.

Nadir bu işləri gördükdən sonra Əfqanıstan və Hayber keçidi təhriki ilə Hindistanı istilaya qoyulur. O zaman Hindistanda gürğanilərdən Şahı Cahan¹⁶⁰ hökmdar idi. Nadir Lahuru aldıqdan sonra paytaxt olan Dehlini mühasirə edir. Şahı Cahan bir müddət müqavimət göstərsə də sonunda ona sığmır. Nadir ona hörmət və ikram edir, yerində buraxır və qızlarından birini oğlu Nasir Mirzəyə¹⁶¹ alır.

Nadir Hindistandan böyük qənimətlərlə geri dönür. Qənimətlər arasında ən qiymətli mücəffərlərlə bəzədilmiş «tovuz taxtı» idi.

Nadir geri dönərkən dəniz yolu ilə gəlir və Sindi istila edərək orada da böyük qənimətlər əldə edir. Bir sözlə, «Nadirin divanı» adını daşıyan başdan-başa inci ilə sıralanmış bir çadır bu qənimətlər arasında idi.

Nadir Sindhən dəniz qüvvələrini Bəndərabbası göndərir və oğlu Şahruhu¹⁶² Herat hakimi təyin edərək özü böyük Türkiştanı doğru yol alır və orada, Hindistandan gətirmiş olduğu ustaların qurmuş olduqları körpülərlə Seyhun çayını keçərək Buxara və Xivəni istila edir. Buxara hökmdarı çingizlilərdən Əbülfəyyaz¹⁶³ itaət edir və qızını Nadirin qardaşı oğlu Əliqulu xana¹⁶⁴ verir və Nadir Harzimə keçir və Xivəni Çingiz övladından olan Elbarsdan¹⁶⁵ alaraq özbək hökmdarlarından Vəli Mehmet xana¹⁶⁶ verir və Xorasana qayıdır.

Bu aralıq qardaşı İbrahimi¹⁶⁷ Ləzgistanda öldürmüşdülər. Nadir intiqam hissi ilə Qafqaza səfər edir. Mazandaranda bir sui-qəsdə məruz qalır, yaralanırsa da, ölmür. Qardaşı xəlifətül-xülfə Rzaqulu xandan şübhələndiyindən gözlərini çıxartdırır və Qafqaza gələrək ləzgilərdən dəhşətli bir intiqam aldıqdan sonra

Azərbaycana dönür və oradan da Nəcəf və Kərbəlaya gedərək, əvvəla, Bağdadda İmam Əbuhənifənin qəbrini və sonra da Nəcəf və Kərbəladada Əlinin və Hüseynin türbələrini ziyarət edərək buradakı sünni və şiə üləməsini toplayır və Muğan sözləşməsini onlara imzaladır və sanki vəzifəsini ifa etmiş olduğuna bir dəlil olmaq üzrə sözləşməni Əlinin məzarına buraxır.

O aralıq məmləkətin müxtəlif yerlərində saxta Səfəvilər çıxaraq xalqı üsyana təşviq edirdilər.

Bu saxtalarından biri də vaxtı ilə Türkiyəyə sığınmışdı. Səfi Mirzə¹⁶⁸ adını daşıyan bu adam Osmanlı dövləti tərəfindən İran şahı olmaq üzrə tanınır və Ərzurum ordusuna göndərilir. Bundan mütəəssir olan Nadir Osmanlılara qarşı müharibəyə başlayır və Osmanlı sərdarı Yeğen Mehmet paşanı¹⁶⁹ məğlub edir. Fəqət iş sülh bağlamağa dayanır və Nadir İstanbula bir elçi heyəti göndərir. Bu heyət arasında əzcümlə Nadirin məşhur vəqiənəvisi¹⁷⁰ Mirzə Mehdi xan¹⁷¹ da vardı.

Nadir padşaha bir mürassa taxt və iki rəqs edən fil göndərmişdi. Sülhnamə hüdudu olduğu kimi mühafizə edir. Bundan sonra Nadir artıq istirahətə çəkilməmiş kimi olur. Kelatı təhkim edir, bütün sərvətini və övladını oraya toplayır. Fəqət xalq onu sevmir. «Rövzətüs-Səfa»nın istilahınca: «İsna aşar təriqətinə mənsub bütün alim və cahilləri qətl eləməyə əzm etmişdi». Və həqiqətən şiəliyə qarşı ədavəti böyük idi. Onu qaldırmaq üçün var qüvvəti ilə çalışdı; bir çox başlar, burunlar kəsdi. Hər tərəfdən əleyhinə cərəyanlar açıldı. Nəhayət, bacısı oğlu Sesistan valisi Əliqulu xan üsyan etdi. Sarayın özündə əleyhinə əfşar, qacar və qırqlar eli rəislərindən təşkil edilmiş heyət sui-qəsd qurdu. Nadir yatarkən bu rəislər üzərinə atıldılar və parça-parça doğradılar.

Bunun üzərinə Əliqulu xan Heratdan gəlir. Uşaq olan Şahruhdan başqa Nadirin oğullarını öldürür və Nadirin yerinə keçir (1747). Nadir yalnız on dörd sənə hökmdarlıq etdi.

Fəqət bu qısa müddət əsnasında çox böyük işlər gördü. İranın hüduunu Qafqazın şimalına, Bağdada, Hindistana və Şərqi Türkistana qədər genişlətdi.

Xalqdan törəmiş olan bu türk çocuğu cəhalətinə və savadsızlığına baxmayaraq, türk vəhdətinin, türk sülhünün qiymət və əhəmiyyətini idrak etmişdi. Bu vəhdəti pozan şiəliyə qarşı ədavət bəsləmişdi. Osmanlı türkləri ilə daima sülh ilə keçinməyi lazım bilmişdi. Türklüyün hakim olduğu digər yerlərdə türk sülaləsinə toxunmadı. Tərsinə olaraq, yerində tutmaqla bərabər onlarla qohumluq qurmağa çalışdı. Öz sülaləsinin taleyini onların taleyinə bağlamağa çalışdı. Fəqət nə çarə ki, nə İstanbul, nə də Türkünstandakı qəbilə rəisləri onu anlamadılar! İştə, bu anlaşılmamaq onun ruhunda dərin acılar oyandırdı və bu əzmkar adam bu acılarını şiddətli icraatları ilə, etdiyi qətlialmlar və kəsdiyi başlar və burunlarla təskinlik tapdı. Ömrünün son sənələrində, həqiqətən, iyrenc bir zülmkar halını almışdı.

Nadirdən sonra İran otuz sənəlik dərin bir qarğaşalıq dövrü keçirdi. Sülalənin nümayəndələri bir-birilə dava etdilər və bir-birini endirib öldürməklə məşğul oldular. Qəbilə rəisləri hərə bir tərəfə dağıldı. Hər kəs istiqlal və

hökmdarlıq iddiasına qalxdı. Bəxtiyarilər və əfqanlar üsyan etdilər. Xorasanda Şahrüh namına hökuməti Yusifəli¹⁷² namında birisi əldə etdi. Azərbaycanda Azad xan¹⁷³ və Mazandaranda Qacar Məmmədhəsən xan¹⁷⁴ zühur etdilər. İsfahanda Zəndli Kərim xan¹⁷⁵ üsyan etdi. Bu Kərim xan İsaq adlı birisinin oğludur. Ona Toşmal Kərim deyirdilər. Soyğunçuluqla məşğul idi. Bu adam İranın fars qismində digər rəqibləri məğlub edərək hökumətini qurmağa müvəffəq olur. Hərəkətlərindən tədbirli bir adam olduğu anlaşılır. Şirazi, İsfahani bəzədi, ədəbiyyata rəvnəq verdi. Onun zamanında idi ki, ingilislər ilk dəfə olaraq, Bərdər Buşirdə fabriklərini qurdular.

Kərim xan 1779-cu ildə vəfat edir. Yerinə qardaşı Zəki xan¹⁷⁶ gəlir. Bu aralıq şimalda zühur edən Qacar Məmməd xanın oğlu Ağa Məhəmməd xan¹⁷⁷ İranın şimalını hakimiyyəti altına alaraq olduqca qüvvətlənmişdi və bu kərə də mühüm qüvvə ilə Zəki xana qarşı gəlməkdə idi.

Zəki xanın öz ailəsi üçün nifaq düşmüşdü. Qardaşı Əlimərdan xan¹⁷⁸ Zəkini qətl edərək yerinə keçdi və Ağa Məhəmməd xanla apardığı müharibələrdə müvəffəq olaraq Tehrani aldı. Fəqət uzun yaşamadı və 1785-ci ildə vəfat etdi. Ondan sonra artıq Zənd ailəsi içində bir qarğışıq, qarşılıqlı üsyanlar və qətlərdir ki, davam edir. Nəhayət, bu ailəyə mənsub son hökmdar Mustafa xan 1798-ci ildə Ağa Məhəmməd tərəfindən məğlub və əsir edilərək öldürüldü.

Bu hadisədən sonra artıq bütün İranda qacarlar hökumətinin qurulduğu iddia edilə bilər.

QACARLAR (1794-1920)

Qacarların kökləri

Qacarlar¹⁷⁹ əskidən üç böyük imişlər: Sulduz, Tanqut və Cəlayir. Bunların ilk babaları Sərtak Nuyanın oğlu Qacardır¹⁸⁰. Bu Sərtak, Abuka xanın əmiri ilə Arqun xanın¹⁸¹ atabəyisi olmuş və Arqun özü də Ceyhundan Reyə qədər yerlərin əmiri imiş. Digər bir rəvayətə görə, Hülaku¹⁸², qardaşı Mengü Kaanın¹⁸³ əmiri ilə türk qəbilələrindən yüz iyirmi min adam alaraq Türkiyədən Misir və Şam hüduduna qədər müxtəlif yerlərdə mühafiz sifəti ilə yerləşdirdi. Qacar elini də bu arada Şam hüdudunu gözləməyə məmur etmiş. Vəqta ki, Teymur buralara qədər gəlmişdi, bunlardan bir qismini aldı və yenidən Türkiyəyə, İrana, Azərbaycana və Diyarbəkərə dağıtdı. İştə, bunun üçündür ki, bu türklərə şamlu, təkkel, rumlu adları verildi.

Səfəvilər zamanında qacarlar dövlət həyatında mühüm rollar oynadılar. O zamanlar, ümumiyyətlə, Gəncə, Qarabağ, Xorasan, Mərv, Astarabad vilayətləri bu elin böyükləri tərəfindən idarə olunurdu.

Şah Təhmasib zamanında Gəncə qacarlarından Şahqulu xan¹⁸⁴ İstanbula, Sultan Süleymanın hüzuruna elçi göndərildi və Türkiyə ilə sülh əqd etdiyi sabitdir.

Şah Abbas zamanında türkmənlər tərəfindən tərtib edilən Mübarəkabad qalası yenidən quruldu və bu qalanın və ümumiyyətlə Astarabadın mühafizəsi Qarabağdan gətirilmiş qacarlara verildi.

İştə, bu Astarabad qacarları içindədir ki, Qacar sülaləsinin qurucusu olan Məhəmmədhəsən xan¹⁸⁵ çıxdı.

Mübarəkabada yerləşmiş olan qacarlar ikiyə ayrılırlar: aşağı baş və yuxarı baş; bunlara bir də bəslədikləri heyvanlara görə qoyunlu və dəvəli deyirdilər. Aralarında nifaq vardı. Yuxarı qacarların təhriki ilə hökumət aşağı baş rəislərindən ikisini edam etdirir. Üçüncüsü Fətəlixan çölə qaçır və yamutlara sığınır. Bir müddət sonra buradan topladığı yamut qüvvələri ilə Məlikabad qalasına hücum edib alır, sonra Fəndərsək qəsəbəsini zəbt edərək Astarabada hücum edir və oranı da ələ keçirir.

Səfəvilərin sonu olan İkinci Şah Təhmasibin sığındığı Fətəli şah¹⁸⁶ iştə, bu şəxs idi. Fətəli xan Xorasanı alır, Şah Təhmasibin naibi olur və fəqət sonralar Nadir tərəfindən öldürülərək ailə və ətrafı qılıncdan keçirilir. Yalnız oğlu Məhəmmədhəsən xan qırpaqdakı türkmənlərə qaçaraq orada Nadirin ölümündəki gizlənir. Nadirin ölümündən sonra Məhəmmədhəsən xan türkmənlər arasından topladığı tərəfdarları ilə Astarabada hücum edərək alır və oradan Mazandaran və Gilanı istilaya başlayır. Ondan sonra Kərim xan Zəndin üzərinə yürüyür və məğlub olursa da, Mazandarani təhdid edən əfqanlara qarşı yürümək məcburiyyətində qalır.

Məhəmmədhəsən xan əfqanları savdıqdan sonra Azərbaycana doğru yürüyür, oradakı Azad xanı Gürcüstana qaçmağa məcbur edir. Məhəmmədhəsən xan Azərbaycanın idarəsini oğlu Ağa Məhəmməd xana verərək Şirazdakı Kərim xanın üzərinə yürüyür. Fəqət bu aralıq vəfat edir. Yerinə oğlu Ağa Məhəmməd xan keçir. Bu Ağa Məhəmməd xan 1794-cü ildə Lütfəli xanı¹⁸⁷ məğlub və əsir edərək öldürür və İranın cənub qismini hökmü altına alır.

Artıq Qacar ailəsini İran üzərindəki səltənəti təmin edilmişdir.

AĞA MƏHƏMMƏD XAN

(1788-1798)

İranın vəhdətini təmin etdikdən sonra Ağa Məhəmməd xanın ilk işi ruslara qaşı müharibə açmaq idi. Səbəb bu oldu: rus imperatoriçəsi Katerina¹⁸⁸ ilə gürcü hökmdarı İrakli¹⁸⁹ arasında 1783-cü ildə bağlanan bir müahidəyə görə, Gürcüstan Rusiyanın himayəsi altına keçirdi.

Ağa Məhəmməd xan Gürcüstanın İrana tabe olduğunu irəli sürərək müahidənin pozulmasını istədi. Rusların rədd cavabı üzərinə altmış minlik bir ordu ilə Qafqaza doğru səfər etdi. Ordusunu üç qismə ayırdı. Bir qismi ilə öz

Qarabağda Şuşa qalası üzərinə yeridi, ikinci qismini İrəvana, üçüncü qismini Dağıstana göndərdi.

Qarabağda Cavanşir elbəyi İbrahim xan¹⁹⁰ müqavimət göstərdi. İrəvanda İrəvan xanı Cəfər xan¹⁹¹ itaət etmədi. Ağa Məhəmməd xan bu iki qalanı uzun müddət mühasirə etdikdən sonra buraxdı və bütün qüvvələrini toplayaraq Gəncə üzərinə yürüdü, orada İraklinin qüvvələrini qırdı, Tiflisə girdi. Ruslar bunun müqabilində Dərbəndi, Bakını və Şirvanı işğal etdilər.

Bu aralıq Xorasandan fəna xəbərlər gəldi. Nadirin oğlu Şahrüh əfqanların himayəsi altında Xorasanı əldə etmişdi. Ağa Məhəmməd xan bu xəbəri eşidərsə, eşitməz Qafqazı tərkdir və Xorasana tələsir. Şahrüh müqavimətsiz təslim olur və öldürülür.

Ağa Məhəmməd Tehranı paytaxt etdi. 1797-ci ilin ilk baharında Qafqaz səfərinə qoyuldu. Bu dəfə Şuşa şəhərini asanlıqla aldı. Fəqət orada öldürüldü.

Ağa Məhəmməd xan ehtiyatkar və tədbirli hökmdar idi. Bər-bəzəyi, mərasimi sevməzdi, əsgərliyə, ticarətə əhəmiyyət verirdi; fəqət çox zalım idi. Buna səbəb, bəlkə, ruhunda daşdığı acı idi. Ağa Məhəmməd xan gəncliyində xədim edilmiş, kişiliyini qeyb etmişdi. Üzündə tük bitməzdi və bundan dolayı daima içində bir acı duyardı.

Müasir bir şair onun haqqında bu lətifəni söyləmişdi:

Bihaye bin ci qədri bero-paye dadeyi
Beqədri payeş tu be mən haye dadeyi.*

Vəliəhd, Ağa Məhəmmədin qardaşı oğlu Fətəli xan¹⁹² İstanbulda otururdu, müşkülatsız Tehrana gəldi və taxta çıxdı. Vaqifən hər zaman orda-burda baş qaldıran iğtişaşlar olmamış deyildi; məsələn, Xorasanda Nadir övladlarından birisi zühur etdi. Fəqət asanlıqla basdırıldı və təslim oldu.

FƏTƏLİ ŞAH (1798-1834)

Artıq Rusiya İranın qonşusu olmuşdu. Yəni İran, ümumiyyətlə, Şərqi dövlətləri üçün təhlükəli bir vəziyyətə gətirilmişdi.

1800-cü ildə gürcü knyazı Jorj¹⁹³ taxt və tacından Rusiya lehinə vəz keçir və Gürcüstan mümtaz bir əyalət sifəti ilə Rusiyaya ilhaq edilir, üsyan edilir və ötdədən bəri özünü Gürcüstanın hamisi və varisi sayan İran işə qarışır. Rusiya ilə hərbi başlayır. İran ordusuna vəliəhd Abbas Mirzə¹⁹⁴ komandanlıq edir. Bu şahzadə

* Tərcüməsi:

Verdiyin bəxşişin qiymətini bil,
Əmin ol verdiyin bihudə deyil.

münəvvər, gözüaçıq, zaman və vaxtın dəyişmiş olduğunu, yeni nizamlar qurmaq lazım gəldiyini anlamış, fransızlara, ingilislərə və almanlara əl ataraq orduda və idarədə bəzi islahat etməyi düşünür. Fəqət bu fikirlər mühitin cəhəlatinə, böyüklərin laqeydliyinə, mollaların hiddət və qəzəbinə çarparaq səmərəsiz qalır.

Bununla birlikdə, az-çox tənzim edə bildiyi ordusu ilə Abbas Mirzə ruslara qarşı müqavimət edir. Üçkilə yaxınlığında üç gün davam edən şiddətli müharibələrdən sonra ruslar yalnız topçuları sayəsində qələbə çala bilirlər.

Ertəsi il şah özü komandanı əlinə alır. Qarabağ təhriki ilə Qafqaza doğru səfər edir. Bunun müqabilində ruslar dəniz yolu ilə Gilan və Mazandarana əsgər çıxarırlar. Qafqazda rus ordusuna komandanlıq edən general Sisianovu¹⁹⁵ Bakıda öldürürlər.

Vəziyyət ruslar üçün çətinləşir, fəqət Sisianovun yerinə təyin edilən Conte Varontsov-Daşkov¹⁹⁶ vəziyyəti düzəltməyə və Dərbəndi, Bakını, Şirvanı, Şəkini və Qarabağı almağa müvəffəq olur.

Bu aralıq Avropada müharibəyə tutuşmuş olan iki dövlət də İrana gəlmək və İran vasitəsi ilə Rusiya üzərinə təzyiqlər etmək siyasəti güdməyə başlayırlar.

Artıq Hindistana yerləşmiş olan İngiltərənin Hindistandakı əsgəri komandanı Malkolm¹⁹⁷ şahın yanına bir heyət göndərərək şahla İngiltərə arasında bir anlaşma bağlamağa çalışır.

Buna müqabil Napoleon¹⁹⁸ da general Qardeni¹⁹⁹ Tehrana göndərir. Generalın şahla bağlamağa müvəffəq olduğu bir müqaviləyə görə, İran ordusunun tənzimi fransızlara həvalə edilir. Fransızların məqsədləri iranlılardan ruslar əleyhinə istifadə etmək idi. Fəqət 1808-ci ildə bağlanmış olan Tilsit sülhnaməsinin bir maddəsinə görə Napoleon bu heyəti geri çağırır.

İngilislər dərhal fransızların yerini tuturlar. 1809-cu ildə İngiltərə İrana bir əsgəri heyətlə çoxlu miqdarda top, tüfəng göndərir.

1812-ci ildə yenidən Rusiya ilə İran arasında hər bəş başlayır. Müharibə bir il davam edir və ingilislərin yardımına rəğmən iranlılar məğlub olurlar. 1813-cü ildə Gülüstan sülhnaməsi²⁰⁰ ilə bugünkü Qafqaz Azərbaycan, İrəvan və Naxçıvan istisna edilmək üzrə Rusiyada qalır. Fəqət 1825-ci ildə aparılan digər bir müharibədə İran bu tərəfləri də qeyb edir və 1827-ci ildə əqd edilən Türkmənçay müqaviləsi²⁰¹ ilə İran Qafqaz və Azərbaycanı tamamən qeyb edir və üstəlik olaraq da üç milyon ingilis lirəsi təzminatla Bakı dənizi üzərində qüvvə saxlamağı qəbul edir.

Rusiya ilə mücadilədəki mütəmadi məğlubiyyətlər xalqda dövlətə qarşı hər cür əmniyyət və etimad hissini silir. Şairlər həcv və küfr yağdırırlar.

Bu şairlərdən birisi də müharibələr əsnasında İran tərəfindən göstərilən ruhi haləti bu beytlərlə təsvir etmişdir. Şahın dilindən deyir ki:

Mera ba şubuktur şeri cəng nist,
Cihan afərinra cihan təng nist.

Be Tehran dər ayət be Kirman revem,
Cihan afərinra cihan təng təng nist.*

İranlılar rus komandanına «şubuktur» deyərtilər. Zira ruslar baş komandanlarına inspektor general ünvanını vermişdilər və iranlılar «inspektor» kəlməsini şubuktur etmişdilər.

Be dori beydaki dövlət zi beski ridestənd
Zi goh be ruyi adi saht sankari bestənd.*

Bu aralıq Türkiyə ilə də bir müharibə olmuşdu. Müharibəyə səbəb Həcc ziyarəti, gömrük və hüddud məsələləri olmuşdu. İran ordusunun komandanı vəliəhd Abbas Mirzə idi. 1823-cü ildə Ərzirum sülhnaməsi ilə bitən bu müharibə heç bir nəticə vermədi. 1830-cu ildə əfqanlar Xorasanı istila etdilər. Vəliəhd Abbas Mirzə və oğlu Məhəmməd Mirzə²⁰² əfqanları çıxarırlar, Xorasan geri alınır, fəqət Herat əfqanların əlində qalır.

Sülh əqdi üçün iki tərəf arasında vasitəçilik və hakimlik rolunu ingilislər oynayırlar.

Eyni zamanda, ingilislər İranla məşhur Tehran müahidənaməsini əqd etdirməyə müvəffəq olurlar. İngilislər tərəfindən bu müahidəni bağlayan ingilis təmsilçisi Elli²⁰³ ilə təmsilçinin müavini olan məşhur «Hacı baba» adlı əsərin sahibi Məriyerdir²⁰⁴. Bu əsər ingilislərin daha o zamandan iranlıları nə qədər qavrayışla tanıdıqlarına ən canlı dəlildir. Artıq bundan sonra İranın ingilis əlində bir oyuncaq olacağı mütləq kimidir.

İştə, bu iki qüdrətli və uzaqqörən təmsilçinin bağladığı müqavilənaməyə görə ingilislər tərəfindən veriləcək əsgəri və maliyyə müavinətinin müqabilində, İran Əfqanıstana, əfqanlar Hindistana hücum edərlərsə, hücum etməyi öz üzərinə götürür.

1828-ci ildə Tehrandə xalq rus səfiri və məşhur ədib və komediyənəvis Qriboyedovu²⁰⁵ öldürür. Səbəbi guya «bu adamın yanında iki islam qadın olması imiş». Fəqət işdə ingilis barmağı olduğundan şübhə edilmişdir. Ağır bir vəziyyət hasil oldu, müharibənin təzələnməsinə çox az qaldı. Nəhayət, üzrxahlığın bəyanı üçün Peterburqa şahzadələrdən birinin rəyasəti altında xüsusi bir heyət göndərildi. Rusiya firsətdən bilistifadə İranla, İranı himayə qılıqlı bir ittifaq əqd etdi.

* Mənim şubuktula şeir davam yox,
Dünya yaranandan əsla dar deyil.
Tehrana dönərsəm Kirmana gəlləm,
Dünya yaranandan əsla dar deyil.

* Allahın yolunu dövlət bağlayır,
Dövlətin üstündə Allahın hökmü gərək.

Fətəli şahın hesabagəlməz zövcələri vardı. Ondan sonra buraxmış olduğu övladın sayı bir necə yüzə varırdı. İxtiyarlığın və bitablığın son dərəcəsinə çatdığı halda yenə evləndirdi. Bu münasibətlə bu xarakterik hekayəni zikr etməkdən özümüzü tuta bilmədik:

İxtiyar Fətəli Qarabağ xanının gözəl və gənc qızı Cahan xanımı²⁰⁶ alır. Gəlin böyük bir ehtişamla Təbrizə gətirilir, şaha təqdim olunur. Ertəsi günü qız şaha manidar gözəl türkcə beyti göndərir:

Yarım gecə gəldi, gecə qaldı, gecə getdi,
Bilməm necə gəldi, necə qaldı, necə getdi.

MƏHƏMMƏD XAN (1834-1848)

Fətəli şahdan sonra taxta çıxan Məhəmməd şah Abbas Mirzənin oğlu idi. Taxta çıxdığı zaman alışılan bəzi iğtişaşlar oldu. Əsas iki qardaş, Tehran valisi Əli Mirzə²⁰⁷ və Şiraz valisi Xazanəli Mirzə²⁰⁸ üsyan etdilər. Fəqət Tehrandakı ingilis qüvvəti əvvəlcə birincisini, sonra da Şiraza doğru hərəkət edərək ikincisini əsir etdi; şahzadələr öldürüldülər. Məhəmməd şahın vəziri-əzəmi vaxtilə fəlcılıqla keçinmiş olan Hacı Mirzə Ağası²⁰⁹ idi. Ruslara satılmışdı. Rusların təhriki ilə bu adam əfqanlara qarşı savaşa girişdi. İran ordusu Heratı mühasirə etdi; fəqət əfqanlara ingilislər yardım etdilər. İranlılar müvəffəq ola bilmədilər və məğlub olaraq geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar.

Bundan sonra artıq İran Rusiya ilə İngiltərənin bir oyuncağı olur. Bütün dövlət adamları, mücahidlər, alimlər ikiye bölünürlər və iki tərəfdən də «mükafat» alırlar.

AĞA XAN AİLƏSİ

İştə, tam bu sıradadır ki, Ağaxan ailəsi də zühur edir. Bu ailə bu gün də islam aləmində rol oynadığından və ingilislərin sadıq bir gəlmə və nüfuz vasitəsi olduğundan üzərində burada durmaq faydasız olmaz.

Anlaşılr ki, bu ailə İranın hər guşəsində minlərcə bulunan adı bir seyid ailəsi imiş və bu sifətlə özünü peyğəmbərə, İmam Cəfəri Sadiqin oğlu İsmayılın vasitəsi ilə bağlayırmış və vaxtilə Həsən Sabbah²¹⁰ tərəfindən qurulmuş olan İsmailiyyə məzhəbini mənimsəyirmiş!

Bu kərə İranla əfqan arasında vəqə olan müharibəni bir fürsət sanan bu ailədən Ağaxan²¹¹ adında birisi zühur edir və özünü İsmayılın naibi deyər elan edir. Kirmanda çoxluq təşkil edən ismaililər bunun ətrafına toplaşirlər. Fəqət hiyləgər Mehdi²¹² yalnız mehdilik kəraməti ilə müvəffəq olmayacağını anlayaraq ingilislərə

yanaşır və əfqanlar arasında və ümumiyyətlə, o tərəflərdə ingilis təbliğatçısı rolunu üzünə alaraq Heratdakı müvəffəqiyyətsizliyin mühüm bir amili olur.

Əfqanla sülh əqd edildikdən sonra bu adam təbiətilə Hindistana qaçır və ingilislər onu məmnuniyyətlə qəbul edirlər. Çünki Hindistanın özündə də bir çox ismaililər var idi. İngilislər ona «altəs», yəni «əlahəzrət» ünvanı ilə bərabər mühüm miqdarda pul verirlər və o gündən etibarən bu ailə ingilislərin Şərqi siyasətində qüvvətli bir vasitə olaraq istifadə edilməkdədir.

Bu gün bu ailəni üçüncü Ağaxan təmsil edir. İngilis kralının xüsusi müşaviri sifətini daşıyır və Londonda oturaraq ingilis xəzinəsindən və ismailiyə məzhəbinə mənsub möminlərdən gələn milyonlarla varidatla geniş bir həyat sürməkdədir. İngilis kübar aləminin ən irəli səflərində dolaşmaqda, bütün zamanını at yarışlarına, əyləncələrə, Parislə London arasında mekik kimi dolaşmağa həsr etməkdədir. Dinlə, dini həyatla heç bir əlaqə və münasibəti qalmamışdır. Bununla belə, möminlər onun «mürşidi-kamil» olduğuna inanırlar və yenə vergilərini müntəzəm ödəməkdədirlər. Əcəba, bu adam əslən türk olmasın? Çünki əslən fars, yaxud ərəb olan birisi heç bir zaman «Ağaxan» ləqəbini daşımaz! Fəqət bu cəhətə aid heç bir məlumat əldə edə bilmədim.

Nə qərirdir ki, Babilik də bu Məhəmməd şah zamanında çıxmışdır. Fəqət bu təriqət bilxassə Məhəmmədin varisi olan Nəsrəddin şahın²¹³ zamanından inkişaf etdiyindən ona aid təfəsilatı bu padşahın zamanına buraxırıq.

NƏSRƏDDİN ŞAH (1848-1896)

Atası vəfat etdiyi zaman Nəsrəddin şah Təbrizdə idi. Fəqət anasının aldığı tədbirlərlə taxta asanlıqla çıxdı. Bununla belə, hər səltənət təbəddülündə olduğu kimi, qarışıqlıqlar olmadı deyil; əvvəla, Tehranın özündə şah olur-olmaz, əski sədr-əzəm Mirzə Ağası adamları ilə bərabər Şah Əbdüləzim türbəsinə sığınaraq orada saxlandı. Asafi Dövlə²¹⁴ adında bir sərkərdə saraya hücum ilə hökuməti ələ aldı. Sonra Xorasanda yenə Asafi Dövlənin oğlu olan Salar²¹⁵ üsyan çıxardı və vali Həməzə Mirzəni qovaraq vilayətə hakim oldu.

Fəqət bütün bu müşküllər rus və ingilislərin müştərək yardımları ilə aradan qaldırılır və Nəsrəddin uzun sürən hökmdarlığına başlayır. İlk işi Babilik²¹⁶ hərəkətinə qarşı tədbirlər almaq oldu.

BABİLİK

Babilik hərəkətini anlamaq üçün ən əvvəl o zaman ümumislam aləminə hakim olan ruhi halət xatırlanmalıdır. Sonra da Babilik üçün inşa materialı hazırlamış olan şiiyi bir az görməlidir.

XVIII əsr islam aləminin çökmə dövrüdür. Ta ilk çıxışından bəri xristianlıqla pəncələşmiş olan islam XVII əsrin ortalarına qədər öz vəziyyətini az-çox mühafizə edir; fəqət ondan sonra bu vəziyyət dəyişməyə başlayır. Tərəzinin xristian qismi getdikcə ağır basmağa başlayır və getdikcə müvazinətsizlik artaraq, nəhayət, islam dövlətləri hər tərəfdə gurultulu vəlvələlərlə yığılmağa qoyulurlar.

Qərbdə gəlib keçmiş olan renessans və reforma dövrlərindən və bu dövrlərin yapmış olduğu dəyişikliklərdən Şərqi xəbəri yox idi. Hələ dünənə qədər hakim olan Şərqi birdən-birə özünü məhkum vəziyyətdə taparaq, əvvəla, heyrət etdi, sonra düşünərək çarə aramağa başladı.

Bu çarələr arankən müxtəlif mühtilər, müxtəlif üsullara baş vurdular. Ərəbistanda çıxmış olan vəhhabi²¹ cərəyanı bütün fəlakəti həqiqi islamiyyətin pozulmasında görək çarəni də həqiqi və əsl islamiyyətə ricətdə tapdı.

İkinci cərəyan islamiyyətlə yeni aləm arasında uyğunluq tapmağa, bunları barışdırmağa, islamiyyəti yenilikləri içinə ala biləcək bir hala gətirməyə yönəlmişdir. Bu cərəyanı ən bariz şəkildə təmsil edənlər misirli Şeyx Abdu²¹⁸ ilə Əfqanlı Cəmaləddin²¹⁹ və bizim tənziatçılar idi.

Üçüncü cərəyan da doğrudan-doğruya Avropanı olduğu kimi almaqdan ibarət idi. Bu cərəyanı bizdə tənziatçılardan bir qismi, Qafqazda Mirzə Fətəli Axundov²²⁰ və İranda Abbas Mirzə təmsil edirdilər.

Dördüncü cərəyan isə islamiyyəti ta kökündən təzələmək, onun yerinə modern ehtiyaca uyğun bir din qoymaq idi. Bu cərəyanı da Hindistanda Böyük Əkbər²²¹ və İranda Babilik təmsil edirdilər.

İndi Babilik nəzəriyyəsi üçün özül hazırlamış olan şiiyin almış olduğu şəkillər üzərində dayanacaq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şiiilik əsas etibarilə insanın uluhiyyətə iştirakını qəbul edir. Bu tərəfi ilə şiiilik təsəvvüfə və vəhdəti-vücuda təmas edir. Fəqət bu iştirakın dərəcəsi haqqında şiiələr müxtəlif şöbələrə ayrılmışlar. Babilərin zühuru əsnasında üç cür şiiilik var idi: usuli, şeyxi və Kərim xani.

Usulilər: bunlar ortodoks şiiələrdir, ifrata varmırlar, bunların əqidəsinə görə, imam Allahın elminə yenə Allah vasitələri ilə iştirak edər. İstədiyi vaxt imam Allahdan hər şeyi öyrənə bilər. Vaqihən Allah onun hər istədiyini edir və dərhal hər şeyi öyrədir. Bununla belə, imamın elmi Allahdan alınır, əzəli və əbədi deyildir.

İkinci şeyxilər: bunlara görə isə imamın elmi əzəli və əbədidir. İmam ta əzəldən mövcuddur və elmini ta əvvəldən özü ilə bərabər daşıyır: «Əli ist bər həmə aləm kilidi mövcudat», «Əlidir bütün kainatın açarı», işte, bu təriqətin şüarı.

Bu məzhəbi Şeyx Əhməd²²² çıxarmış və müridləri bu gün də İranda olduqca çoxdur.

Üçüncü Kərimxanilər: bu təriqətin qurucusu da Kərim xandır²²³. Bu zat uluhiyyəyə iştirakı yalnız imamlara həsr etmir, hər hansı insanın da ona iştirakını qəbul edir. Hər kəs Allahın təcəllisi ola bilər. Bu xüsusda Kərim xan təsəvvüfə daha ziyadə yaxınlaşmışdır. Bu adam eyni zamanda özünə «Rüknü-rəbi» ünvanı verdi, yəni dinin dördüncü təməli: Quran, peyğəmbərlər, imam və Kərim xan. Kərim xan haqqın və həqiqətin, camal və cəlalın son təzahürüdür.

İştə, 1819-cu ildə Şirazda doğulmuş olan və bir əttarın oğlu Seyid Mirzə Əliməmməd²²⁴ bu Kərim xanın tələbəsi olmuş, onun fikirlərini qəbul eyləmişdi. Gənc bəyində bu fikirlər genişlənir, dərinləşir və nəhayət, sistem halını alır.*

Bab zühur etdiyi zaman (1844) iyirmi beş yaşında idi. Anlaşılr ki, özündən əvvəlki təriqət və məzhəblərə də vaqif imiş və əsasən ismailiyyə və hürufilik²²⁵ sistemlərini bilirmiş və onlardan öz sistemi üçün mənbələr almışdır.

Babiliyin əsasları «Bəyan» və «İkan» adlı iki əsərdə irəli sürülmüşdür. Babizm tarixinin ən doğru təfəsilatı da Koşanlı Hacı Mirzəcan²²⁶ tərəfindən yazılaraq və yeganə əlyazma nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında olan əsərdir.

Babiliyin əsasları bunlardır:

Hər dinin peyğəmbəri bir zaman üçün gəlir və din də o zamanın mənəvi və maddi ehtiyaclarını təmin edir. Quranın də, islamiyyətin də zamanı artıq keçmişdir. Yəni həyat yeni düsturlar tələb edir və bu düsturları Seyid Məmməd formulə edəcəkdir.

Bu adam özünə Bab deyir. Çünki Məhəmməd, Əli haqqında «Ana medniətülilm və Əliyun Babiha» demişdir. Bu gün «Bab» Seyid Əli Məmməddir.

Hətta o, yalnız bab deyildir, eyni zamanda da «nükteyi Əli»dir. «Ana nuktətin fi taxtul ba» deyir. «B»dakı nöqtəni alın, nə qalır? Bu hərfə can verən, onu şəkilləndirən altındakı nöqtədir. Bununla bərabər on ikinci əsri hicri birinci əsrdən nə qədər kamil və üstündürsə, o nisbətdə Seyid Əli Bab Əlidən üstündür. Yəni Allahın elə öz təcəllisi, elə öz camalıdır.

Babın siyasi düsturlarına gəlincə, o, bütün dinləri tanıyır, onlara hörmət edir. Millətlər arasındakı müharibələri şiddətlə rədd edir. Qəbul etdiyi hökumət şəkli cümhuriyyətdir; fəqət yerinə görə və adil olmaq şərtilə məşruteliyyəti və hətta şəxsi hökuməti də rədd etmir.

Qadınların sərbəstliyini, hüquqda kişilərlə bərabər olmalarını tələb edir. Talağı, çoxarvadlılığı yasaq edir. Rəsmi ayinləri tanımır; hər kəs dualarını qəlbində və özünə görə etməlidir. Fəqirlərdən vergi alınmasını yasaq edir, insanlar arasında müsavəti əsas olmaq üzrə qəbul edir, tütün çəkməyi yasaq edir, riyanı ən böyük günah deyər tövsif edir. Buna müqabil şərabı yasaq etmir.

* Babilik haqqında yazılmış olan əsərlər arasında bizcə ən dəyərli və doğrusu fransız De Gobuneau ilə ingilis Braunun yazılarıdır. Biz də yazımızda bilxassə bunlardan istifadə edəcəyik (müəllif).

İran mühiti üçün tamamən yeni və radikal olan bu fikirlər xalq arasında bir çox dedi-qodulara səbəb oldu. Fikirlərin ifadəsinə verilən mübhəm və cazibəli şəkil isə hər tərəfdə həyəcanlar oyandırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bab İranda gəlib-keçmiş olan mistik cərəyanlara və bu cərəyanların üslublarına yaxından vafiq idi. Əzəmətlə, məsələn, hürufilik məzhəbini təqlid edərək, Bab öz məzhəbini bu məzhəbin fəlsəfəsinə bağlayır. Ona görə bütün kainata hakim olan əsas «hayi» və «verlik» kəlməsini təşkil edən hərflərin əbcəd hesabı ilə əmələ gətirdiyi on doqquz - 19 ədədidir. Bütün həyatın, bütün yaşayışın təəcəllisi bu on doqquz ədədinin müxtəlif nisbətlərdə birləşməsindən ibarətdir. 19 kök, 19 yer, 19 aləm var. Hər ay 19 gündən və hər sənə də 19 aydan ibarətdir ötədən bəri. Şərq düşünmə tərzini qarışdırmaqdan hali qalmayan bütün bu fikirlərə qarşı az müddət əsnasında bir çox tərəfdar törədiyi kimi dəhşətli düşmənlər də bilxassə molla və məmurular arasından çıxdı.

Bab təvkif edildi. Əvvəlcə Şirazda, sonra Makuda və daha sonra Şahrığdə altı sənə həbs edildi. Bu aralıq mühüm iğtişələr olur. Əsasən 1844-cü ildə Mazandaranda Barfuruş yaxınlığında bir çox babilər toplanır və barfuruşlu Məhəmmədəlinin idarəsi altında üsyan edərək yeddi ay hökumət qüvvələri ilə çarpışır.

Eyni sənədə Zəncanda Məhəmmədəli²²⁷ adlı digər bir mollanın idarəsi altında ikinci bir üsyan çıxır və doqquz ay davam edir. Farsistanda Neyruz şəhərində Ağa Seyid Yəhya²²⁸ da üçüncü üsyanı idarə edir.

Hökumət şaşırır, hər tərəfə əsgər göndərilir. Eyni zamanda dəhşətli qətləmlər törədilir.

Nəhayət, 1850-ci ildə Bab Təbrizə götürülür və orada alimlər tərəfindən vəliəhd Nəsrəddinin hüsurunda istintaq və imtahan edilir. Bu istintaq diqqətəlayiqdir. Yeni iddialarla əski zehniyyət arasındakı fərq burada canlı olaraq görünür. Ərəb sərf və nəhvini, cümlə təhlilinə, həzmin haradan gəldiyinə aid olan və Babın iddiaları ilə heç bir əlaqəsi olmayan sualları diqqətə edən zehniyyətlə Babın meydana atdığı məsələlərin uzlaşmasının imkanı olmadığı anlaşılır; Bab fikirləri üzərində mətanətlə israr edir.

Nəhayət, asılmağa məhkum olunur. Nə qərəbədər ki, asılarkən ip çözüldü və Bab yerə düşərək dərhal izdihamın arasına qarışır və onu yenidən ələ keçirmək üçün çox zəhmət çəkilir.

Babın tərəfdarları Nəsrəddindən intiqam almağı əhd etdilər. 1852-ci ildə Nəsrəddinə bir sui-qəsd edildi. Şah yaralandı, fəqət ölmədi. Bu münasibətlə bütün İranda yenidən dəhşətli qətlər icra edildi. Babiliklə şübhəli hər kəs tutuldu və yandırılaraq öldürüldü. Fəqət babilər o zamana qədər islam aləmində əmsalı az görülmüş bir mətanət göstərdilər və ölümə dua oxuyaraq getdilər. Əsasən məşhur Qürrətüley²²⁹ adındakı qızın göstərmiş olduğu ruhi davranış insanı heyran edir. Bu qız bir müctəhidin qızı idi. Əsl ismi Zərrintac idi. Sonralar «Şəhid salis» ünvanını alan atası babiliyin şiddətli düşməni idi və qız atasının qətlini

arkadaşlarına təlqin etdi. Qız eyni zamanda şair idi. Kənd-kənd, şəhər-şəhər açıq-saçıq gəzərək babiliyi təbliğ edirdi və Bab haqqında söylədiyi qəsidələri oxuyurdu. Qəsidələrdən ən məşhuru - Baba xitabən yazmış olduğu qəsidənin sonu da budur:

Zi ci runezevi alastu birebikkum?
Bizenki belal, belal!*

Qızı tutdular. İstintaqı şahın hüsurunda aparıldı. Qız çox gözəl imiş. Şah onu qurtarmaq istəyir və özü bir növ cavabları təlqin edir. Fəqət qız özünü pozmur, Baba olan eşqindən, imanından bəhs edir. Buna görə boğulmağa məhkum edilir. Vəqta ki boğulmağa başlayırlar, qız bədahətən bu beyti oxuyur:

Hilə aşikan beşeret ki, nemuned in cidayi
Bu seved zamanı vahdət bikunəd xuda xudayi.*

Əski atalar sözü, məzhəblər şəhidlərin qanı ilə yoğrulur, bir kərə daha gerçəkləşirdi.

Təriqətçilərin göstərdiyi bu qədər mətanət və əzm sayəsindədir ki, edilən bütün qətləmələrə, bütün şiddətlərə rəğmən babilik İranda yayıldı, yaşadı və yaşayır. Bəlkə, hökumət ona bu qədər əhəmiyyət verməsə idi, bu hərəkət digər hərəkətlər kimi İranda öz-özünə sönüb gedəcəkdə.

Babdan sonra yerinə sonralar «Süphi Azali» ləqəbini almış olan Mirzə Yəhya Nuri²³⁰ keçdi və Babi rəisləri Türkiyəyə sığınaraq Bağdada gəldilər. Burada babilər arasına nifaq düşdü. Bir qismi Sübhü Azalini və bir qismi də Mirzə Yəhyanın qardaşı Mirzə Hüseynin²³¹ tərəfini saxladılar. 1863-cü ildə türk hökuməti babiləri Bağdaddan qaldıraraq əvvəlcə İstanbula, sonra da Ədirnəyə, nəhayət, 1869-cu ildə Bahanı²³², Akkaya Sübhü Azalini də Fomagust adasına göndərdi. 1871-ci ildə vəfat edən Bəhanın yerinə oğlu Abbas Əfəndi²³³ keçdi.

Nə qərībədir ki, Abbas Əfəndi tərəfindən Amerikaya göndərilmiş olan Əbülfəzl Qulbayigani²³⁴ adlı birisi orada etdiyi təbliğatla məzhəbi izləyənlər tapdı və əzcümlə, məsələn, İsveçdə Jorj Xeyrullah²³⁵ adlı bir mühərrir məzhəbi ümumiyyətlə qəbul edərək bu gün də təbliğ etməkdədir.

* **Mənası:**

Hansı nəzərdən əlüstü birbüküm:
Bizimki belə-belə.

* **Tərcüməsi:**

Eylə aşikar oldu bu ayrılıqlar,
Bu sevdə zamanı qovuşur xuda xuda ilə.

İRANDA RUS-İNGİLİS RƏQABƏTİ VƏ İRANIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

Babizm hərəkatı hökumət üçün bir xəbərdarlıq idi. Məmləkət istibdad, zülm və basqı altında inildəyirdi. Valiləri olan və vilayəti iltizam üsulu ilə əldə edən qəbilə rəislərinin, malikanə sahiblərinin və böyük mollaların zülm və cəfalarının həddi yox idi. İdarəçilik orta çağ tərzində davam edib gedirdi. Ədliyyə təşkilatı islami üsula tabe olaraq ibtidai bir şəkildə qalırdı. Ədalətdən bəhs belə edilə bilinməzdi. Bütün məmləkətdə yeni üsulla qurulmuş bir məktəb belə yox idi. Xalq cəhalət içində boğulurdu. Doğrusu, Nəsrəddin ikinci Avropa səfərindən sonra Tehrandə bir tibb məktəbi və bir də edadi məktəbi guya qurdu. Fəqət bunlar həqiqətdə daşdıqları ada istehzadan başqa bir şey deyildi.

Digər tərəfdən məmləkətə artıq əcnəbilər gəlib yerləşmiş və ticarəti də əldə etməyə başlamışdılar. Xaricdən gələn ucuz makinə məhsulları yerli ev dəzgahı məhsullarını öldürməkdə və zülm altında əzilən xalq bu surətlə hər gün daha ziyadə fəqirliyə düşər olmaqda idi.

Hökumət bütün bunlara biganə qalır, məmləkətin içində keçinə bilməyən xalq qafilə-qafilə, bəzən yüz minlərcə xaricə qaçır. Bu köç üç formada edilir: bir qisim Hindistana, bir qisim Türkiyəyə və üçüncü qisim də Rusiyaya doğru gedir və gedənlər bir daha qayıtmamaq üzrə gedirdilər! E.Reclus²³⁶ yeni coğrafiyasında «İran çölə dönür» deyir. Çünki əskidən əkin üçün lazım olan kanallar qurumuş, kəhrizlər batmış, əhali azalmışdır!

Nəsrəddin şah zamanında İranda vaqe olan mühüm hadisələri böyləcə xülasə edə bilərik:

1854-cü ildə İranla İngiltərə arasında bir müharibə başladı. Səbəbi İranın Əfqanıstandan Heratı almaq istəməsi idi. Əfqanıstanı himayə edən ingilislər işə qarışdılar, Bəndərabbasla Bəndərbuşiri işğal etdilər, quruya əsgər çıxardılar və Karun çayı üzərində iranlıları pərişan etdilər. Buna görə Parisdə sülh bağlandı. Bu sülhə görə, ingilislər Bəndərlərdən vaz keçdi və fəqət İran da artıq Əfqanıstanla heç bir rəsmi münasibətdə olmayacağına dair təəhhüd götürdü. İranın bu qədər asanlıqla qurtula bilməsi 1855-ci ildə çıxan üsyan sayəsindədir.

İranın o zamanlar nə qədər pərişan bir halda olduğuna ən bariz nümunə olmaq üzrə bu hadisə göstərilə bilər; 1885-ci ildə Bəsrə körfəzində qaçaqçılığa mane olmaq üçün Almaniyadan iki gəmi gətirilir; fəqət o tərəfin mültəzimi olan Mühəmmərə valisi bu gəmilərin işləməsinə öz qüvvələri ilə mane oldu.

Bu arada ingilislər Hind - Avropa xəttini İrandan keçirməyə müvəffəq olurlar. 1887-ci ildə ser Drummond Volt²³⁷ ingilis səfiri olur və ingilislər artıq İran üzərinə hakim kəsilirlər. Bu səfirin tələbi üzərinə Karun çayı tacir gəmilərinə açılır. İmamzadə Şah Əbdüləzizə şüməndüfer (yeddi kilometr) yapılır. Baron Ruyter²³⁸ İran bankını qurmaq səlahiyyətini və hər cür mədəni arama və işlətmə imtiyazını alır.

Ruslar əsəbiləşirlər. Rus səfiri prins Dolqorukov²³⁹ hücumu keçir və şahdan aldığı təəhhüdnamə ilə İranda hər cür dəmiryol çəkilməsini rədd edir.

1889-cu ildə ingilislər İran hökumətindən bütün inhisar imtiyazlarını alırlar. Fəqət rusların təhriki ilə müctəhidlərin qopardıqları vəlvələyə görə imtiyaznamə yüz min ingilis lirəsi təzminata müqabil bağlanılır.

Buna qarşılıq olaraq eyni ildə ingilislər Əhvaz -Tehran yolu ilə bu yol üzərindəki hər cür mədənləri işlətmək imtiyazını alırlar ki, bugünkü məşhur ingilis petrol kompaniyası, işlə, bu imtiyazdan istifadə etməkdədir.

1894-cü ildə Fransa hökuməti İranda qazıntı işləri etmək imtiyazını alır. Bu imtiyazdır ki, məşhur De Morqanla²⁴⁰ madam Dieu la Foyye²⁴¹ fəaliyyət sahəsi açır və onlara məlum qazıntını etmək imkanı verir.

1896-cı ildə şah İmamzadə Əbdüləzimin türbəsini ziyarət edərkən kirmanlı tacir Mirzə Rza²⁴² adlı birisi tərəfindən öldürüldü. Rəvayətə görə, guya bu adamı İstanbuldan məşhur Cəmaləddin Əfqani göndərmiş imiş. Rzanın öz etirafına görə, adı çəkilən şəxs bu işdən xəbəri varmışsa da, qətlin əsl səbəbi qatilin və ailəsinə yaxın olanların bəziləri haqqında valilər tərəfindən aparılan namus təcavüzlərinə qarşı etdiyi şikayətlərin qarşılığında təcavüzlərin təkrarlanması və uzadılması üçün əmr verilməsi olmuşdur.

Nəsrəddin şahın məlum olan üç Avropa səyahəti və bu səyahətlərin İran üzərindəki təsiri haqqında təfsilatı daha sonra verəcəyik.

İRAN İNQİLABI

MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH

(1896-1907)

Nəsrəddin şahın yerinə keçmiş olan oğlu və vəliəhdi Müzəffərəddin²⁴³ təbiətən yumşaq, zəif, iradəsiz və vücudca da yıpranmış bir adam idi. Pisliyi sevməzdi, fəqət yaxşılıq etmək üçün də özündə qüvvə tapmazdı. İran inqilabı bu şahın zamanında oldu; fəqət inqilabı hazırlayan amillər əvvəllərdən çoxalmaqda idi: Nəsrəddin zamanında daşma həddinə varmışdı; yalnız Müzəffərəddinin zəifliyi hadisəyə təsir etdi.

İNQILABIN SƏBƏBLƏRİ

İran inqilabını hazırlayan səbəblər, başlıca iki zümərəyə ayrılı bilər: maddi və mənəvi.

İnqilabın maddi səbəbləri arasında ən çox diqqətə layiq olanlar bunlardır:

- 1) idarəçilikdə uyğunsuzluq;
- 2) sui-istifadə;
- 3) cəbr və zülm;
- 4) fəqirlik, ehtiyac;
- 5) əcnəbi hücumları.

Mənəvi səbəblərə gəlicə onları da belə müəyyənləşdirmək mümkündür:

1) iranlıların xariclə münasibətlərinin artması və bu sayədə müəyyən qədər avropalılışmaları;

2) fikirlərə olan təsirlər;

Rusiyada və xüsusən İranın yaxınlığındakı Qafqaz və Azərbaycandakı oyanma hərəkətləri.

İNQILABDAN ƏVVƏL İRANDAKI İDARİ VƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ

İnqilabdan əvvəl İrandakı idari və maliyyə vəziyyətləri haqqında müəyyən bir fikir söyləmək və bunların tam içlərinə qədər girə bilmək üçün iki əsərin səylə oxunması gərəkdir. Bu əsərlərin ikisi də ingiliscə yazılmışdır. Birincisinin müəllifi İngiltərənin İran siyasətində iştirak etmiş ser Moryerdır. Əsərinin adı məşhur «Hacı baba»dır. İkincisi də sabiq ingilis vəkili lord Görzün tərəfindən yazılmışdır. Hər biri səksiz-doqquz yüz səhifəni əhatə edən iki cildən ibarət olan bu əsər «İran və İran məsələsi» adını daşımaqdadır.

Moryerin əsəri bütün dünya dillərinə tərcümə edilmiş və xatırımında yaxşı qalmış isə Maltada Şükrü Kaya²⁴⁴ bəy də onu bizim lisanımıza çevirməklə məşğul

idi. Bitirdimi, bitirmədimi, bilmirəm. Nə olur-olsun, əsərin bizim lisanımıza da tərcüməsi lazımdır.

Qayət dərin və əhatəli görən əsər sahibi İranda dövlət adamlarının necə yetişdiyini, bir bərbər şagirdinin sarayla necə əlaqələndirilərək orada həkimbaşılıq mövqeyinə çıxdığını və sonunda diplomat olaraq Avropaya elçiliklə göndərildiyini və nəhayət, sədr-əzəm sifətilə dövləti idarə etdiyini və bütün bu dəyişikliklər əsnasında hansı vasitələr və yollarla hərəkət etdiyini, nə kimi ruhi dəyişmələrə məruz qaldığını ölməz, canlı lövhələrlə təsvir etməkdədir. İnsan bu lövhələri seyr etdikcə, İranın və İran idarə məşinının ta ruhuna qədər girir və bu məmləkətdəki sükut və soysuzlaşma səbəblərini adətə görür kimi olur.

«İran və İran məsələsi» adını daşıyan ikinci əsəri lord Görzün yazmışdır. Bu məşhur ingilis dövlət adamı bu əsəri yazarkən sadəcə «Tayms» qəzetinin mühərriri mister Görzün idi. Hər biri səkkiz yüz səhifədən ibarət olan bu iki cild əsər tam mənası ilə bir abidədir. Lord Görzün özündən əvvəl İran haqqında yazılmış olan bütün səyahətnamələri gözdən keçirmiş, özü şəxsən İrana səyahət etmiş, başdan-baş a bütün vilayətləri gəzmiş, hər vilayətin xüsusiyyətlərini ayrıca tədqiq etmiş və bütün bu tədqiqlərin nəticəsi olaraq İrana aid başqa heç bir yerdə əldə edilməyəcək statistik, tarixi, maliyyə, iqtisadi və coğrafi təfəsilatla, bu təfəsilatı canlandıran fotosəkillər, xəritələr və cədvəllər vücuda gətirmişdir. İştə, biz də İrandakı ümumi vəziyyət haqqında toplu bir fikir vermək istəyərkən bu iki əsərdən ilham aldığımız.

İnqilab ərəfəsində İrandakı idarəçilik Səfəvi dövründəkinin eyni idi. Yəni İran bir sıra vilayətlərə, vilayətlər qəzalara, qəzalar da nahiyələrə bölünmüşdü.

Maliyyə baxımından, bu bölgü içərisində 340 şöbə mövcud idi. Hər şöbənin başında bir mustofi (mühasib) vardı və bütün mustofilər Tehranda oturan mustofilməmalikə tabe idilər. Hər mustofinin əlində əsrlərdən qalma, vergilərin və gəlirin miqdarını təyin edən bir kitab var idi.

Buraya qədər hər şey üsulunda və yerindədir. Fəqət əskidən vilayətlərin, qəzaların və nahiyələrin başlarına qəbilə rəisləri keçərkən sonralar bu üsul dəyişdirilmiş, daha mərkəzi bir yol almış və təyinlər bazarlıq üsuluna tabe tutulmuşdur. Belə ki, hər ilbaşı məmuriyyətlər hərəracə qoyulur, ən çox kim verirsə, o təyin olunurdu. Lord Görzün bu münasibətlə deyir ki: «Bu üsuldən məqsəd şahə «mədaxil» təmin etməkdir».

Şahın «mədaxil»i valilərdən alınan əlavə puldur. Hər vilayətin verəcəyi verginin miqdarı «Kitabı şahda» təyin edildiyindən şahın «mədaxil»i valilər idarəsini satın alan şəxs bu miqdardan əlavə verdiyi puldan ibarət olacaqdır. Təbii ki, hərəracə ən çox «mədaxil» verən kimsə qazanırdı.

Fəqət vali bu əlavəni şahı sevdiyindən vermirdi. Əhalidən çıxaracaq və üstəlik olaraq özü də «mədaxil» təmin edəcəkdir. Bunu üçün o da əlində olan qəzaları «Kitabı şahda» təyin olunan vergi miqdarlarının fəvqündə hərəracə qoyar və böyləcə ta son məhəlləyə qədər davam edərdi.

Bu surətlə təmin olunan əlavələrə İranın rəsmi lisanında adətə xalq məfhumu ilə istehza edilərək «Haqqı hökumət» deyilirdi! Professor Brauna²⁴⁵ görə, bu sistem sayəsində vergi adıyla xalqdan xəzinəyə gedən miqdarın on misli alınmış. Lord Görzün isə canlı rəqəmlər verir. Məsələn, 1888-ci ildə Seyistan valisi öz vilayətini 6.360.000 franka satın almış, fəqət özü də vilayət qəzalarını 10.000.000. franka ihalə etmişdi. Müəllifin fikrinə görə, ümumiyyətlə, valilər bu hərraclarla yüzdə 66% qazanmaqda imişlər!

Aşkardır ki, bu nisbət idarə nərdivanının aşağısına enərkən yüksəlməkdə idi!

Bundan əlavə, padşahın daha başqa «mədaxil»ləri vardır:

1) Peşkəşlərdən gələn «mədaxil».

Hər yeni ilin başlanğıcında hər məmur padşaha bir hədiyyə vermək məcburiyyətində idi. İran tarixini yazmış olan Malkolm bu hədiyyələrin yekununu ildə 1.200.000 ingilis lirəsi olmaq üzrə hesab edir.

2) Padşahın iltifat olmaq üzrə verdiyi xələtlərə müqabil verilməsi lazım gələn pullar.

3) Padşahın ziyarəti şərəfinə müqabil olaraq verilməsi lazım gələn hədiyyələr.

Padşah zəngin təbəəsindən birinin evini «şərəfləndirmək» istər. Təbəəsi qiymətli nəyi varsa, göstərmək məcburiyyətindədir. Şah bunları seyr edərkən: «Maşallah, çi hubəst», «Nə qədər yaxşıdır» deyər, təbəə də «Qurbanıdır» cavabını verməyə borcludur. Padşah «Bu möhtəşəm binanı və bu qədər gözəl şeyləri üzərimə alıb götürəcək deyiləm a!» deyər. Dərhal məyyətdən birisi: «Qurban! Qiymət qoymaq asandır!» bunun üzərinə qiymət qoyulurdu və təbəə məbləği verməyə borcludur. Bu kimi ziyarətlər həqiqətdə bir fəlakətdir. Onun üçündür ki, İranda pulu və sərəvəti saxlamaq bir adət olmuşdu və heç şübhə edilməməlidir ki, ərəbcədəki bu zərbi-məsəl «Ustur zəhabikə, təhlükə və mezhabikə» İrandan çıxmışdır.

Sonra əhalinin dərisini soyan saysız-hesabsız tüfeyli var idi. Belə ki, hər böyük məqam sahibinin məyyətdə bu cür bir növ tüfeyli güruhu var idi. Bunların bir qismi məqam sahibinin çıxışlarında sırf basabas yaratmağa borclu idi. İranda bu kimi basabaslar nə qədər çox olarsa, məqam sahibi də o nisbətdə əzəmətli sayılırdı. Basabas yarananlar təbiətən iş görməzdilər və sahiblərindən bir şey almazdılar; sırf böyük adama mənsubiyyətləri sayəsində yaşayardılar. Yanlarındakı araçılıq edənlər onlar üçün bir keçim qaynağı olurdu. Lord Görzün beş yüz adamdan ibarət olan bu kimi dəstələr görmüş olduğunu yazır.

İkinci tüfeyli güruhu münşilər, mirzələr və mustofilər idi. Bunlar hər yerdə məqam sahibini təqib edərlər, qələm-dəvatlarını və kağızlarını ciblərində daşıyır, istənilən yerdə divan qurular və bunlar işə qoyulardılar. Bunlar məqam sahiblərinin katibləri idilər. Fəqət dövlət məmuru deyillər, xəzinədən maaş almazdılar, özləri haqqında sicil-filan tutulmaz, keçimləri sırf işçilərdən qopardıqları bəxşilərdir.

Sonra cərimələr gəlir. Bu cərimələrin necə alındığına nümunə olaraq Lord Görzün bu vaqinə hekayə edir:

Bir gün şah əzi-hal etmək üçün bir neçə əsgər şahın arabasına qədər soxulurlar. Arabanın önündə oturan yavər: «Babi sui-qədsi»,- deyə bağırır. Qəzəblənmiş şah dərhal sıravilərin və onların mənsub olduğu bölük üzvlərinin qətlini əmr edir. Əmr icra olunur. Fəqət sonralar anlaşılır ki, işdə xəta olmuşdur. Şah xətanın təshihə üçün qətl edilmiş sıravilərin hər birinin ailəsinə bəşər təyin edilməsinə əmr verər və yavəri də yanlış xəbər verdiyi üçün «Şaha verilmək üzrə» səkkiz min tümən cəriməyə məhkum edilir.

Lord Görzün «mədaxil» üsulunun orduda da tətbiq edildiyini böyük bir heyrtlə qeyd edir. Heç bir general çoxdan çalışdığına və yaxud yararlı olduğu üçün bu rütbəni almaz, «mədaxil» müqabilində alır. Fəqət o da verdiyini miralaylardan və onlar da qaymaqamlardan ta son zabitə qədər çıxarırlar. Zabit sırası əsgərlərin qışlaya gəlməyib evlərdə, dükanlarda çalışıb pul qazanmalarına icazə verməklə öz «mədaxil»ini təmin edir.

Əhalidən alınan rəsmi vergilər bunlardır: ərazi, sürü, qanaim, təməttü və qazanc vergiləri. Bir də yüzdə beş gömrük rüsumu var idi. Bütün bunların yekunu bir milyon altı yüz min ingilis lirəsindən ibarət idi. Fəqət yuxarıda qeyd etdiyimiz üsul sayəsində bu miqdar felən bir neçə dəfə artır və ötəkinin-bərikinin ciblərində qalırdı. Lord Görzün eynilə deyir ki: «Bütün bu sui-istifadə nəticəsində mükəlləfin varı, yoxu əlindən alınır və ertəsi il onların bir qismi qaçmış və torpaq da tərk edilmiş olurdu».

ƏDLİYYƏ TƏŞKİLATI

İki növ hakim və məhkəmə var idi: şəri məhkəmələr, ənənəvi və mülki məhkəmələr. Şəri qanunları müctəhidlər və mollalar icra edirlər və əsasən günlərdə tətbiq olunurdu. Cəzada «Gözə göz, buruna burun» üsulu tətbiq edilirdi. Hər böyük şəhərə bir şeyxülislam təyin olunurdu. Mollanın verdiyi hökmləri şeyxülislamlar möhürləyir və valilər icra etdirirdilər.

Mülki hakimlər isə yerli valilər idi. Bunlar ənənə, adət üzərinə hərəkət edər və əsasən hüquq məsələlərinə tətbiq olunardı. Fəqət iki məhkəmə və iki qüvvə arasında kəskin ayrılıq yox idi. Felən hər iki qüvvə hər növ məsələyə qarışırdı. Əhalinin və məmurların əxlaq səviyyələri nəzərə alınarsa, bu qədər ibtidai və qarışıq ədliyyə üsulunun nə qədər sui-istifadəyə meydan verdiyini asanca təsəvvür edə bilərik. İştə, bu sui-istifadədən qurtulmaq üçün olacaqdır ki, şəhərlərdə və kəndlərdə əhali özlərindən hakim üsulunu icad etmişdi. Hər hansı xüsusi bir məsələnin zühurunda tərəflər öz aralarından bir ağsaqqallar heyəti seçər və bu heyətin verdiyi qərarlara itaət edərtilər. Bu surətlə İranda yaşayış cəhətdən doğma əməli və feli bir növ jüri üsulu qurulmuşdu ki, həm mülki, həm də cəza işlərinə baxardı.

ORDU

Yuxarıda söyləndiyi kimi, İran ordusuna seri atəşli silahı ilk əvvəl XVII əsrin əvvəllərində portəkizlər gətirdilər. O zamanlar ordu özü qəbilə rəisləri tərəfindən qəbilə üzvləri arasından toplanan qeyri-müntəzəm bir qüvvə idi.

Yalnız Şah Abbas ilk dəfə əhalidən doğrudan-doğruya əsgər almağa başladı. Chardin Şah Abbasın bu surətlə topladığı ordunun miqdarını 50 min olaraq göstərir. Qəbilə rəislərinə tabe əsgərin miqdarı isə 70 minə qədər çatırmış! Şahın əsgəri eyni zamanda beş yüz topu haiz imiş. Fəqət bu təşkilat sonralar pozulur. Yalnız Nadir zamanında ordu yenidən canlanır və Nadirin ordusu 200 min olmaq üzrə qeyd edilir.

Ordunun düzəlməsi XIX əsrin əvvəllərində vəliəhd Abbas Mirzə ilə başlayır. O zaman Rusiyaya qarşı qoymaq üçün hərəkət edən Napaleon İranla müahidə əqd edir və İran ordusunu düzəltmək üçün general Gardanneni göndərir.

Fəqət 1808-ci ildə Tilsit sülhü bağlanır və fransızlar general və zabitlərini geri çağırırlar. Ondən sonra otuz beş il İran ordusu ingilis zabitlərinin idarəsi altında qalır və rus müharibələrində Lindsay²⁴⁶ adlı bir ingilis generalı İran ordusunda baş komandanlıq vəzifəsini icra edir.

Fəqət 1834-cü ildə əfqan müharibəsi başlayır və ingilislər İrani tərk edirlər. Onların yerinə yenə fransızlar gəlirlər. Fəqət 1852-ci ildə fransızların yerinə avstriyalılar gəlirlər və Nəsrəddin şahın son zamanlarına qədər İran ordusunun təlim işi avstriyalıların əlində qalır.

Fəqət eyni zamanda ruslar müdaxilə edirlər və rus komandanı Kolonel Dumantoviç²⁴⁷ hər biri altı nəfərdən ibarət olan məlum üç kazak alayını təşkil edir. Bugünkü şah ta bu kazak alaylarında yetişmişdir. 1891-ci ildə, yəni Nəsrəddinin ölümü ərəfəsində İran ordusu bu birləşmələrdən ibarət idi:

1. Qeyri-müntəzəm hüdüdü keşikçiləri;

Bunlar hüdüdü üzərində yaşayan qəbilələrdən alınan süvarilər idi. Valilərə tabe idilər və zərərləri xeyirlərindən ziyadə idi.

2. Müntəzəm piyada qüvvəsi;

Bu qüvvə əhalidən toplanırdı. Hər vilayətin verdiyi əsgərin miqdarı məlum idi. Fəqət əhali öz arasından arzu edənləri pul ödəyərək maaşla tutardı. Həmin maaş ildə 6-10 tümən idi. Xidmətin müddəti ömürlük idi. Fəqət bunlar əsgərlik müddətinin yarısını evlərində keçirir və öz iş-gücləri ilə məşğul olurdular. Aralarında saçı, saqqalı ağarmış olanlar və hələ biğ yeri tərləyənlər var idi.

Bunların bir qismi süvari idi. Atları özlərinə aid idi. Fəqət silah dövlət tərəfindən verilirdi.

3. Topçu;

4. Avstriya alayı;

5. Şəhərlər və kəndlər tərəfindən asayiş təmin məqsədi ilə tutulan və «sambal» və yaxud «cerar» adı daşıyan bir növ milis qüvvəsi;

6. Nəhayət, kazak alayları.

Lord Görzün deyir ki: «Rəsmi salnaməyə baxılırsa, bütün bu qüvvələrin yekunu 150.000-dən 200.000-ə qədər varır. Fəqət həqiqətdə və felən 30 mini təcavüz etməz».

İranın dəniz qüvvələrinə gəlincə, Bəsrə körfəzində mövcud 9 steamerdən ibarət idi. Bunlardan ən böyüyü «Persepolis» adında 1894-cü ildə düzəldilmiş olan 600 tonluq həcmi və 7,5 santimetrlik üç topu olan bir gəmi idi.

TİCARƏT VƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ

NƏSRƏDDİN ŞAH ZAMANINDAKI İSLAHAT VƏ ÜMUMİ ƏHVAL

İranın 1907-ci ildəki ümumi ticarəti 14.526.234 ingilis lirəsi imiş. Bunun 7.982.000-i idxal və qalanı ixracatdır. Birinci dərəcədə ticarət İngiltərə ilə, ikinci dərəcədə Rusiya, üçüncü dərəcədə də 1.335.000 lirə olmaq üzrə Türkiyə ilə idi! Yenə eyni ildə İranın büdcəsi 1.600.000 ingilis lirəsindən ibarət idi.

Yol məsələsində İran başdan-başa ibtidai bir halda idi. Yalnız Tehranla ziyarətqah olan Şah Əbdüləzim arasında yeddi kilometrlik bir şimendöfer xətti var idi.

1874-cü ilə qədər İranda poçt yox idi. Poçt vəzifəsini çaparlar icra edərdi. 1875-ci ildə bir avstriyalının təşəbbüsü ilə əvvəlcə Tehranın içində bir poçt təcrübəsi aparılır və sonra yavaş-yavaş digər yerlər üçün poçt xidməti qurulur. Teleqraf İrana daha əvvəl gəlmiş: 1859-cu ildə dövlət Tehranla Sultaniyyə arasında bir xətt çəkdirir; 1863-cü ildə ingilis hökumətinin israrı ilə Hind - Avropa kabel xətti İrandan keçməyə başlayır və bu sürətlə teleqraf xidməti ümumiləşir.

Nəsrəddin şah üç dəfə Avropanı ziyarət etdi. Birinci səyahəti 1873-cü ildə, yalnız İngiltərəni ziyarət etdi. 1879-cu ildə ikinci səyahətində Almaniya, Avstriya və Türkiyəni ziyarət etdi. Üçüncü kərə isə 1889-cu ildə Parisdə inqilabın yüzilliyi münasibəti ilə qurulan sərgini ziyarət etdi.

Fəqət bu səyahətlərdən İranın islahı üçün mühüm bir şey hasil olmadı. Nəsrəddin istibdad və şəxsi qəddarlıq üsulunun ən kəskin nümunəsi idi. Qürur, təkəbbür, ötkəmlik və öz istədiyi kimi hərəkət onun bariz xüsusiyyətləri idi. Bu münasibətlə mənim də şahidi olduğum vəqinə zikr etməkdən özümü ala bilmirəm:

Şah Parisi ziyarət edərkən orada tələbə idim. Sərgi münasibətilə Parisdə bir balon kaptif var idi. Şah bu balona minib şəhəri yuxarıdan seyr etdi. Enərkən gözləyənlər arasında sosialist millət vəkillərindən şair Hugue Leroux²⁴⁸ də var idi. Şair özünü tuta bilmədi və şaha xitabən: «Əlahəzrət, mədəniyyətin nemətlərini, əsərlərini gördünüz. Ümid edirik ki, İrana qayıdarkən bizim irqimizdən olan ari iranlıları bu nemətlərdən istifadə etdirməyə bəzli-himmət buyurulacaqdır!»

Şah istezalı tövrlə: «Eşitdim ki, siz şairsiniz! Mən də şairəm; ümid şairlər üçün bir qidadır, ümid edin!» - dedi. İkinci gün bütün Paris qəzetləri zavallı fransız şairini lağa qoydular.

Həqiqətdə şah heç nə eləmədi deyil; fəqət etdiklərini yalnız göz boyamaq üçün edərdi və ilk əvvəl özü pozardı. Məsələn, ilk Avropa səyahətindən sonra bir bəyannamə nəşr edərək təbəələrinin can və malının qorunmasını elan etdi. Fəqət buna özünün də necə riayət etdiyini aşağıdakı hadisə göstərir.

İrənin o zamankı London səfiri Melkum xan²⁴⁹ yazır: «Bir gün ingilislər mühüm bir ultimatum vermişdilər. Ultimatumun vaxtı keçirdi. Cavab vermək lazım idi; fəqət şah əsəbiləşmişdi, gözləri kəlləsinə çıxmış, uzun bıqlarını ovuşdura-ovuşdura sarayın balkonunda aşağı, yuxarı gəzirdi. Bu hallarda yanına yaxınlaşmaq çox təhlükəli idi. Vəzirlərdən kimsə cəsarət etmir. Fəqət şahın bir təlxəyi var idi; onu güldürürdü. Ondan rica eddik, şahın keyfini açsın da, yaxınlaşmaq mümkün olsun. Təlxək şahın yanına gələrək, hər zaman olduğu kimi: «Əssalamu aleykə ayuhal kav!» yəni «Salam olsun, ey öküz!» - dedi. Şah həməən bir canavar bağırışı ilə:

- Cəllad! - deyə, nəyə çəkdi.

Biçarə təlxəyin halı görməli idi. Ötəyə, bəriyə atılır, ayaqlarımıza sarılır, fəqət kimsədə səs çıxarmaq taqəti yox idi. Cəllad gəldi, hamımızın gözü önündə biçarənin başını qopardı!»

İkinci səfərindən sonra şah bir Şurayi-Dövlət təsis etdi. Bu münasibətlə şah nəşr etdirdiyi bir bəyannamədə: «Şurayi Dövlət adamları - ki hökumət üzvləri də onun içindədir - müzakirələrdə tamamən sərbəst olacaqlar, bütün dövlət işləri onların qərarları ilə icra ediləcək və bütün icraat üzərinə sərbəst bir nəzarət edəcəklər», - demişdi.

Fəqət ilk quruluşundan etibarən bu məclis «xamuşan», «səssizlər» ləqəbini daşımağa başladı. Kimsədə söz söyləmək qüdrəti olmadı və məclis öz-özünə söndü.

Bu məclislə bərabər şah şəhərlərdə «şikayət qutuları» qurulmasını əmr etdi və bu qutulara atılan şikayətnamələr doğrudan-doğruya padşaha ərz ediləcəkdi. Fəqət şahın gözü önündə Tehran valisi ilk şikayətçiyə «qırx dəyəmək» vurdurdu və bir daha qutulardan kağız çıxmadı!

Yenə eyni zamanda şah Tehrandə bir «Mədrəsətül-şah» təsis etdi. Bu yeni üsul üzərinə qurulmuş Avropai bir məktəb idi. Bu məktəbdə təhsil iki dövrəyə ayrılmışdı. Birinci dövrdə əcnəbi lisanlar öyrədilir, ikinci dövrdə isə riyaziyyat, tibb, kimya, rəsm, coğrafiya, musiqi və əsgərlik dərsləri veriləcəkdi.

Lord Görzün bu məktəbi ziyarət etmiş; səkkiz əcnəbi müəllimi və iki yüzə qədər tələbəsi olduğunu söyləyir. Təhsil 11-12 sənəlik imiş! Fəqət məktəbə təsis edilmiş məsrəf miqdarı otuz min tündən, yəni 8500 ingilis lirəsindən ibarət olduğundan məktəb lazım olan faydanı təmin edə bilmirmiş!

Məktəbi qurmaqla bərabər Nəsrəddin İran gənclərinə Avropaya getməyi şiddətlə yasaq etdi! Bunun müqabilində özü üçün heç bir məsrəfdən geri durmazdı. 60 hərəmi var idi. Hərəsinə illik 1200-dən 2000 ingilis lirəsinə qədər təsisat verilirdi. Avropa səyahətlərinin sonuncusu - ki istiqraz edilən bir para ilə yapılmışdı - 160 min ingilis lirəsinə mail oldu. Ümum əhaliyə gəlincə, səviyyəsi çox pərişan bir halda idi. Lord Görzün bu səviyyədən bəhs edərkən deyir ki: «Hər işdə mənfəət təmin etmək istəmək insan təbiətinə məxsus bir haldır. Fəqət mənim bildiyim məmləkətlərin heç birində bu üsul İranda olduğu qədər açıq, həyasız və ümumi bir tərzdə tətbiq olunmaz. Demək olar ki, İranda təmənnasız və qərəzsiz çalışmaq ictimai fəzilət xaricinə çıxarılmışdır».

Yenə eyni lord İranın öz kökündən uzaqlaşmasını izah edərkən deyir ki: «Əhalinin hökumətə heç bir etimadı qalmamışdır. Kimsədə vəzifə hissi, şərəf məfhumunun qarşılığı etimad duyğusu yoxdur. Fənalıq etmək istisna olmaqla birlikdə hərəkət etmək imkansız olmuşdur. Nə fənalığa qarşı əksül-əməl, nə də fəzilətə qarşı hörmət qalmışdır və hər şeyin fəvqündə olan milli hiss və vətənpərvərlik tamamilə məchuldur. Bu vəziyyətdə təşəbbüs edilən hər növ islahat xalqın ruhundakı bu mənfə amillərin tikdiyi qalın divara çarpılır, dağılır».

Hökmdarın özünə gəlincə, ötkəmliyin, qəddarlıq və qürurun timsalı idi. Bir pişiyi var idi ki, sədr-əzəmdən ziyadə hörmətə minmişdi. Boynunda daim altun zəncirlər üzərinə düzülmiş daş-qaş daşıyan və üzəri tirmədən hazırlanmış bir çul ilə örtülü olan bu pişiyə təsadüf edən hər hansı bir məmur yerlərə qədər əyilmək məcburiyyətində idi.

Hökmdarlığı həməən əlli sənə sürmüş olan belə bir hökmdardan sonra varisi Müzəffərəddin şahın zamanında İranın İngiltərə ilə Rusiya arasında rəsmən nüfuz məntəqələrinə bölünməsi çox təbii deyilmi? 1907-ci ildə bağlanmış olan bir müqavilənaməyə görə, İngiltərə İranın cənubuna, Rusiya da şimalına nəzarət edir. Ortada qalan qisim üzərində də, müqavilənaməyə görə, hər iki tərəf sərbəst hərəkətlərini mühafizə edirlər. İrani hərbi ümumi və xüsusən inqilab qurtardı.

İNQILABIN MƏNƏVİ AMİLLƏRİ

Kitabımızın birinci qisminə Babi hərəkətindən bəhs edərkən Seyid Əli Məhəmmədin meydana atmış olduğu ictimai, siyasi və əxlaqi məsələlərin İranda siyasi bir oyanıqlığa dəlalət etdiyinə işarət etmişdik. Uzaqgörən bir hökumət üçün bu hadisə oyandırıcı bir əlamət rolunu oynaya bilərdi. Fəqət zülm və cəbrdən zövq alan və istibdadın təmin etdiyi qüvvə ilə sərməst olan Nəsrəddin ağıllanmadı; tam əlli sənə davam edən hökuməti əsnasında məmləkətin islahı üçün heç bir şey etməməyindən başqa, istibdad və cəbri hökm üsulunu yüksək dərəcəyə çatdırdı; Babi hərəkətini atəş və qan içində basdırmağa çalışdı. Hər cür islah cərəyanını da kökündən kəsdi. Onsuz da sönmüş olan ədəbiyyatın artıq son nəfəsi də tükəndi. İran beyni və xəyalı həcv və mədhiyyədən başqa bir şey verəməz oldu. Mətbuata

gəlinəcə, XIX əsrin nəhayətində belə bütün İranda çinkoqrafla basılan və ara-sıra çıxan üç varaqparə* var idi: «Şərəf», «İran» və «İtila».

Fəqət bütün bunlara rəğmənlə havayi-nəsimidə dolaşan fikri cərəyanlar İranda daha dərinlən təsirini göstərməkdə idi. Avropa ilə çoxalmış olan ticari münasibətlər, təhsil üçün zəngin çocuqlarının Qərbe göndərilməyə başlanması, xüsusən Avropa misyonerləri tərəfindən Tehran, Təbriz, İsfahan, Şiraz kimi mühüm mərkəzlərdə qurulan məktəblərin İran gəncliyini cəlb etməsi İran məfkurəsinə təsir icra etməkdən xali qalmayan amillər idi. Zülm və cəbr belə birbaşa istiqbal üçün birer amil olmuşdu; məmləkətin daxilində can və mallarından əmin olmayan iranlılar mühacirətə başlamışdılar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərlə mühacirət üç qol üzərində axmaqda idi: Hindistana, Qafqaza və Türkiyəyə doğru hər il minlərcə iranlı yer-yurdlarını tərk edir və qonşu irqdaşlarının ölkələrinə gedirdilər. Bunlar buralara yerləşir, illərlə qalır və təbiətilə oralaradakı fikri və hissi cərəyanlardan mütəəssir olurdular.

Bu baxımdan İstanbul İran üzərindəki təsiri xüsusilə qeyd edilməlidir. Nə qərəbdir ki, professor Braun bəzi digər amillərdən bəhs etdiyi halda İstanbulun bu mühüm rolunu qeyd etməmişdir. «Qalatasaray Sultanisi» Balkan məmləkətlərinə bir çox dövlət adamları yetişdirdiyi kimi İran üçün də bir çox ziyalılar hazırlamışdır. İnkilabdan çox-çox əvvəl - İranda çoxca oxunan ən ciddi qəzet «Əxtər»²⁵⁰ İstanbulda təsis edildi, sənələrcə burada təb və nəşr olunaraq İran düşüncələrinin aydınlaşmasına yardımçı oldu. Bundan başqa inqilabı doğrudan-doğruya hazırlayan İran inqilabçıları da İstanbulda toplaşmışdılar. O cümlədən Cəmaləddin Əfqani ilə Mirzə Ağaxan, Hacı Mirzə Həsən xan, Habiril-mülk və Şeyx Əhməd²⁵¹ qeyd edilməlidir. Bunların mənzum və nəsr yazıları oxunduğu zaman Namiq Kamalların²⁵², Ziya paşaların²⁵³, Midhət paşaların²⁵⁴ təsirləri altında olduqlarına şübhə edilə bilməz! Hələ Mirzə Ağaxan doğrudan-doğruya İranla Türkiyənin birləşməsinə, bir idarə altında bulunmalarını ifadə etməkdən çəkinmir. Onun bu xüsusda şeirləri məşhurdur.

Fəqət, nə yazıq ki, sonralar Nəsrəddinin qətində iştirak etdikləri iddia olunaraq İran hökuməti tərəfindən tələb olunan gənc inqilabçı Əbdülhəmid²⁵⁵ təslimlə tərdəddüd etmədi və bu biçərə digər iki arkadaşını ilə bərabər Trabzondan Təbrizə göndərilərkən İran hökuməti tərəfindən boğazlandılar! Bunların rəisi olan Cəmaləddin Əfqaniyə gəlinəcə, bu zat başqa biçimdə adam idi. Üzərində bir az təfəsilatla durulması faydasız deyildir. Ona Parisdə tələbə ikən təsadüf etmişdim. İri gözləri, gözəl, əsmər siması və nəcabətli tövrü ilə ilk baxışdan belə hörmət tələq edirdi. İslam elmlərində və fəlsəfəsində o dərəcədə geniş baxışlı, zəkası o qədər kəskin idi ki, məşhur E.Renan²⁵⁶ onun haqqında: «Onunla görüşərkən İbni Rüşdü²⁵⁷ xatırlayıram» deyirdi. Təbiətən dərbədərdi. 1870-ci ildən 1897-ci illər arasında onu Əfqanıstan, Hindistan, İran, Türkiyə, Misir, Paris, London və Peterburq

* Qəzet (red).

arasında mütəmadi dolayan görürük. 1890-cı ildə Əfqanıstanda Baş-vəkil ikən oranı tərk etmək məcburiyyətində qalır, Hindistana gəlir, oradan ingilislər tərəfindən çıxarılır. Misirə gəlir, Misirdən İstanbula gələrək Əli paşa tərəfindən hörmət və izzət ilə qarşılır. Fəqət darülfünunda keçirilən konfransda şəriətlə fəlsəfə arasında apardığı bir müqayisə dolayısı ilə Şeyxülislam Həsən Fəhmi²⁵⁹ əfəndi tərəfindən allahsızlıqda ittiham edilir və Seyid İstanbulu tərk etmək məcburiyyətində qalır. Yenidən Misirə gedir, fəqət orada da üləmanın təqibinə məruz qalır, yenidən Hindistana gedir və orada «Rədi maddiyun» namındakı məşhur əsərini yazır. Fəqət burada da uzun müddət qalmır, Londona gedir və nəhayət, 1884-cü ildə Parisə gələrək bir tərəfdən məşhur Misirli Şeyx Əbdü ilə bərabər «Ürvətül-vüsqa»²⁶⁰ adlı məcmuəni çıxarmağa başlayır və digər tərəfdən də Renan ilə islam mədəniyyəti ətrafında məşhur münaqişəyə girişir. İngilislər «Ürvətül vüsqa»nın Hindistana gətirilməsini qadağan edirlər və məcmuə çıxarmağa başlayır. Seyid Londona gedir. Baş vəkil Salusuri o zaman Sudanda fəaliyyətə başlamış olan Mehdi haqqında Seyidin fikrini soruşur. Seyid Londondan Peterburqa gedir, orada səyahətə çıxmış olan Nəsrəddinlə görüşürlər. Şah gərək burada və gərək bir az sonra Münihdə israrla Seyidi Tehrana dəvət edir və onu baş vəkil qoyaraq göstərdiyi kimi islahat aparacağını vəd edir. Seyid dostlarının çəkirdirmələrinə rəğmən bu dəvəti qəbul edir, Tehrana gedir, fəqət orada şahın xəyanətini anlayaraq Şah Əbdüləziz məbədinə sığınır. Burada başına əsasən bu tarixdə adı keçən Mirzə Ağaxan və «Rədi məzahib» sahibi tehranlı Mirzə Məhəmmədəli xan²⁶¹ və bir çox adamlar toplanır. Məbəd dini və siyasi bir qaynaşma ocağı halını alır; üləmanın tələbi üzərinə şah Seyidi zorla məbəddən çıxarır və onu yeddi yüz atlı ilə Türkiyə hüduduna göndərir. Bu hadisə 1890-cı ildə olur. Seyid Londona gedir və burada Nəsrəddinə qarşı hərəkətə keçmiş olan Melkum xanla birləşir. Bu Melkum əslən erməni və iyirmi sənədən bəri İrənin London səfiri idi. Fəqət islahat tərəfdarı olduğundan şah mütəmadi islahat layihələri təqdim edir və xüsusən əcnəbilərə verilən imtiyazların məmləkət üçün çox zərərli olacağını diqqətinə çatdırır. Nəhayət, şahla arası açılır və Melkum səfərdən çəkilərək «Qanun» adındakı inqilabçı məcmuəni təb və nəsrə başlayır. Seyid 1892-ci ildə İstanbula gəlir. Əbdülhəmid onu hörmətlə qarşılayır, nişantaşı ətrafında bir köşk təsis edir. Fəqət 1896-cı ildə Nəsrəddinin qətlə münasibətilə İran hökuməti Seyidi Türkiyədən tələb edir. Əbdülhəmid Seyidin yuxarıda isimləri zikr olunan arkadaşlarını təslim etdiyi halda Seyidi verməkdən çəkinirsə də, ertəsi sənə onun birdən-birə vəfatı Əbdülhəmid əleyhinə bir çox dedi-qodulara səbəb olur!

Bu qədər dolğun bir fəaliyyət dövrü keçirmiş olan Seyidin kəskin zəkası, dərin bilgiləri, iti qələmi və sözü, yalnız İran deyil, hətta bütün islam aləmi üzərində təsir yapmaqdan xali qalmamışdır. Seyid fars, ərəb və türkcəni mükəmməl bildiyi kimi, fransız və ingiliscəni də oxuyub anlayacaq qədər öyrənmişdi. İslam və Qərbi mədəniyyətlərinin ruhuna daxil olmuş və qayəsi mədəniyyətləri bərabərlik, qarışdırmaq və islam dünyasında bir islahat dövrü

açmaq idi. Fəqət tənqidləri birbaşa İran üsul-idarəsinə qarşı yönəlmişdi və bu mövzuya aid yazdığı yazılar həqiqətən kəskin idi.

Məsələn, İran və İraq müctəhidlərinə xitabən yazdığı bir məktubda idarənin halını belə təsvir edir: «Hökumət ilahi və mədəni qaydaları qaldırmış, ağıl və məntiq xaricinə çıxmışdır. Ehtiras hər şeyə hakimdir. Qüvvət və təcavüz yeganə amildir; dəmir və atəş də bu amilin vasitələridir. Şah qan tökməkdən zövq alır. Namusa təcavüz onun əyləncəsi olmuşdur. Dul və yetimlərin malını qəsb etmək onun üçün bir oyun halına gəlmişdir. Məmləkətdə əmniyyət qalmamışdır. Əhali can və mallarını mühafizə üçün başqa məmləkətlərə sığınmaq iztirabındadır. Hakimlər və valilər iltizam təhriki ilə aldıkları məqamlara qarşı verdikləri pulları artıqlaması ilə xalqdan geri almaq üçün yapmadıkları haqsızlıq və zülm yoxdur. Qadınları saçlarından asdırmaq, kişiləri vəhşi köpəklərə yedirtmək, burunlarını deşərək halqalara taxmaq və küçə-küçə sürümək! İştə, pul qoparmaq üçün təvəssül edilən çarələr(!)».

Zənn edilməsin ki, Seyid mübaliğə edir, xeyr! Onun təsvir etdiyi lövhə o zamankı İran həyatının acı həqiqətidir!

İnqilabdan əvvəl İran üzərinə mənəvi təsir göstərən ikinci qaynaq Hindistan idi. İslamiyyətin İranda yayılması üzərində mühacirətə qoyulmuş olan İran zərdüştiləri Hindistanda toplanmışdılar. Bu Zərdüşt birliyi Hindistanın bu gün də ən zəngin və ən münəvvər qismidir. Bunlar ana vətənlə əlaqələrini kəsməmişdirlər, onunla ticarət edir, əski məbədləri ziyarətə gəlirlər, hətta özlərinə din xüsusunda sərbəstlik və əmniyyət təmin şərti ilə İrana qayıtmağa hazır olduqlarını bir neçə dəfə təklif etmişdilər. Təbiidir ki, Hindistana mühacirət edən iranlılar bu vətəndaşlar tərəfindən hörmət və məhəbbətlə qarşılanırlar və bir çox müavinətlərə məzhər olurlar. Onların yardımı ilədir ki, mühacirlər Hindistanın müxtəlif yerlərində yeni metodlar üzərinə qurulmuş məktəblər təsis etmək imkanı qazandılar və yenə onların yardımı ilə Hindistanda «Həblülmətin»²⁶² adlı məşhur qəzet çıxmağa başladı. Bu qəzet ilk quruluşundan etibarən islahatçı və inqilabçı idi. Hökumətin rəsmən qadağalarına rəğmən İranda çox oxunurdu və İran əhalisi üzərinə təbiətilə təsir etməkdən xali qalmırdı. Vaqihən Hindistan mühacirlərinin İran inqilabında fəal iştirakı görünür. Fəqət əhalini bu inqilaba hazırlamaq xüsusunda Hindistanın müəyyən rolu olduğu şübhəsizdir və bunu qeyd etmək lazımdır.

Üçüncü qaynaq Qafqaz və Qafqaz Azərbaycanıdır. Qafqaz Azərbaycanını İran Azərbaycanından ayıran hüddud Araz çayının təşkil etdiyi bir neçə metr genişliyində şəritdir. Eyni irqdən olan, eyni dili danışan və eyni dini daşıyan bu iki Azərbaycan əhalisi arasında maddi, mənəvi əlaqə heç bir zaman əskik olmamışdır. Bu əlaqə o qədər sıxdır ki, bir tərəfdə çıxan yeni bir xalq şərqisi, dastanı, məsəli dərhal o biri tərəfə keçir və iki qisim arasında mənəvi vəhdətin davamını təmin edir. Fəqət daha kamil olan rus nizam və təşkilatının təmin etdiyi rifah və mənəvi yüksəliş Qafqaz Azərbaycanında daha qüvvətli olduğundan İran azərilərini bu

tərəfə cəlb etməyə səbəb olmuşdur və bu surətlə İran hökumətinin zülmündən qaçan İran azəriləri əsasən bu tərəfə axın etməkdə idilər. Belə ki, bu gün də Qafqaz Azərbaycanının bütün şəhərlərində, qəsəbələrində və hətta kəndlərində yerləşən mülk və dükən sahibi olmuş bir çox İran azəriləri vardır. Fəqət yüz minlərə varan bu mühacirlərdən başqa, sırf şəhərlərdə hamballıq etmək və kəndlərdə muzdlı işləmək üzrə İrandan hər sənə minlərcə kəndli Qafqazın hər tərəfinə gəlməkdə idi. Bu zavallılar azacıq muzd müqabilində ən ağır işlərdə istifadə olunurdular. İddia oluna bilər ki, Qafqaz məmuriyyətini göstərən bütün müəssisələr bu biçarələrin əməyinin məhsuludur. Şüməndeförlərdə, fabriklərdə, neft quyularında, tramvay işlərində, yayın istisində məhsulu biçmək, qaldırmaq kimi ağır işlərdə istifadə olunan fəhlə elə bunlar idi. Səbrli, çalışqan, dayanıqlı və eyni zamanda hər cür himayədən məhrum olan biçarələr hər cür məşəqqət və əzaba təhəmmül edirlər, tək bir az pul toplayıb ailələrinin imdadına çata bilsinlər; fəqət zalım hakimlər bunların gəldikləri zamanı bildiklərindən sərhədə gözətçi qoyaraq əllərindəki paranın əsas qismini zorla alırdılar!

İştə, iki Azərbaycan arasındakı bu əlaqə və münasibət daha yaxşı yaşayan, daha kamil olan Qafqaz azərilərinin İran üzərinə müəyyən təsir etməsi nəticəsini doğurmuşdu!

Qafqaz azərilərində isə daha on doqquzuncu əsrin sonlarına doğru rus məktəbinin və rus nizamının təsiri ilə oyanış əsərləri bəzələnməyə başlamışdı.

Türk kəndlərində qurulmuş məktəblər üçün yetişdirilən türk müəllimləri rus ədəbiyyatından ürəklərinə olan «xalqa doğru» axınına qapılır və xalq üçün xalq lisanında roman, komediya, tragediya, hekayə və sairə əsərlər yazmağa başlayırlar.

Eyni zamanda, Qafqaz azəriləri arasında ədədi məhdud olmaqla bərabər yüksək təhsil görmüş insanlar da görünməyə başlayır. Bunlar da ayrı mənəbdən ilham alaraq xalq işləri ilə məşğul olurlar. Belə ki, məsələn, 1877-ci ildə Zərdəbli Həsən bəy türkcə və aylıq «Əkinçi» qəzetini²⁶³ nəşr edir. Vəqəhən bu qəzet rus hökumətinin qəzəbinə uğrayaraq uzun müddət davam edə bilmədi. Fəqət hər nə də olsa, xalqa türk olduqlarını, arxasında bir türk dövlətinin bulunduğunu anlatmağa müvəffəq oldu. Az sonra bu qəzetin yerini Kırında Baxçasarayda mərhum İsmayıl Qaspirinski²⁶⁴ tərəfindən nəşr olunan və Qafqaz azəriləri tərəfindən nisbətən çox oxunan «Tərcüman»²⁶⁵ tutdu.

Nəhayət, 1904-cü ildə mən, İstanbul tibb fakültəsi məzunlarından Hüseyinzadə Əli bəylə²⁶⁶ bərabər və azəri milyoneri Hacı Zeynalabdinin²⁶⁷ yardımı ilə Bakıda «Həyat»²⁶⁸ adında ilk gündəlik türk qəzetini çıxarmağa başladıq. Bir il sonra mən bu qəzətdən ayrıldım və «İrşad»²⁶⁹ adı altında ikinci gündəlik türk qəzetini təkbəşinə nəşrə başladım. Hüseyinzadə isə bir az sonra yenə türkcə «Füyuzat»²⁷⁰ məcmuəsini təsis etdi.

Bu surətlə üç sənə içində o zamana qədər hər növ türk nəşriyyatından tamamilən məhrum olan Qafqaz Azərbaycanında üç mühüm türk orqanı təsis edilmiş oldu. Biz bu müvəffəqiyyəti yapon hərbindəki rus məğlubiyyəti təsiri ilə

Rusiyada başlamış olan inqilab hərəkatlarına borcluyuq. Rusiyada istibdad sarsılmış, qoca dövlət çözülmək üzrə idi. Günün şüarı «Hər millət öz müqəddəratını özü təyin edər!» düsturu idi! Biz də təbiətilə bu şüarı mənimsədik, türklüyümüzü irəli sürdük, Rusiyada sakin olan otuz-qırx milyon türkün də günəş altında yeri olduğunu irəli sürməyə başladıq. Eyni zamanda istibdadla, istibdad üsullarının cəbr və zülmünə qarşı Rusiyanın hər tərəfindəki hüriyyətpərvərlər kimi mücadiləyə qalxdıq!

Bizim nəşriyyatımızı aramızda olan İran mühacirləri oxuduqları kimi qəzetlərimizin əksəriyyəti İran Azərbaycanına göndərilir və Təbriz, Xoy, Səlmas kimi mərkəzlərdə çoxlu oxucularımız bulunurdu. Hətta İran Azərbaycanının özündə bu gün unuduğum, fəqət xatırladığım həftəlik türk qəzeti nəşr olunmağa başladı.

Eyni zamanda, Bakıda, Gəncədə, Tiflisdə yaşayan İran mühacirləri yerli əhalini təqlid edərək sonralar İran inqilabı üzərində dərin təsirlər icra edəcək olan ilk əncümənlər qurdular, Qafqazda qurulan bu ilk iranlı azəri əncümənləri İranın hər tərəfində təbliğət risalələri və intibahnamə yayır, hökumətdən islahat tələb olunmasına, İranın özündə də əncümənlər qurulmasına təşviq edir və felən də az müddət sonra İran Azərbaycanının müxtəlif yerlərində bu kimi əncümənlər qurulmuş və fəaliyyətə keçmiş olduğunu görürük. Eyni zamanda bir neçə Qafqaz azəri gənci İran Azərbaycanına gedərək felən inqilab hərəkatına qarışırlar.

Bütün bunlara bir də Osmanlı türk inqilabçılarının İran Azərbaycanındakı fəaliyyətləri əlavə olunmalıdır. Mərhum Ömər Naci²⁷¹ bir neçə arkadaşı və dostu Səlmaslı Salman²⁷² ilə Azərbaycanın içərisinə qədər girməyə və oralarda məlum olan atəşli xitabəti ilə əhalini təhrik etməyə müvəffəq olmuşdu. Bu unudulmaz yüksək idealist insan sonralar bu Azərbaycan sərgüzəştlərini xatırlamaqdan çox həzz alardı. Osmanlı inqilabının ərəfəsində İranda bir ara qüvvə tapmış irtica rejimi mərhumu həbs etməyə müvəffəq olur və boynuna zəncir, ayaqlarına qandal vuraraq zindana atır. Mərhum zindənda keçirdiyi günləri və məruz qaldığı təhqirləri azəri ləhcəsi ilə hekayə edərək qəhqəhə ilə gülərdi. Məsələn, həbsxana nəzarətçisi ona çörəklə su gətirərkən daima:

«Ey köpəkoğlu əncümən!
Sən deyən oldu, yoxsa mən!» -

deyərək istehza və təhqir edirmiş!

Bu surətlə ətrafdakı türk məmləkətlərindən gələn fikirlər və təlqinlər sayəsində Azərbaycan İran inqilabının ən hərəətli ocağı oldu. Aşağıdakı İran tarixçilərindən də görəcəyimiz vəchilə inqilab hərəkatları burada partlaq verdiyi kimi, inqilabın məruz qaldığı müşküllər əsnasında da imdada sürət və qüvvətlə çatan yenə bura olmuşdu.

İNQILABIN TARİXÇƏSİ

Professor Braun inqilaba doğrudan-doğruya zəmin hazırlayan amillər arasında haqlı olaraq başlıca əcnəbilərə verilən imtiyazları görür. Nəsrəddin şah zamanında ingilis təbəəsindən Tolbot²⁷³ namında birisinə verilən «Tənbəki» inhisarı imtiyazı məmləkətdə böyük gurultulara səbəb olmuşdu. Nəsrəddinin Avropa səyahətlərinin məsrəflərini təmin etmək üçün bu adama verilən imtiyaz onsuz da fəqir olan əhalini mühüm bir yaşayış qaynağından məhrum edirdi. İmtiyazların nə kimi şərtlər ilə verilmiş olduğu haqqında bir təsəvvür yaratmaq üçün bu qədrini xatırlamaq kifayətdir ki, beş yüz min ingilis lirəsi sərmayəsi ilə təşkil olunan Tolbot kompaniyasına ildə beş yüz min ingilis lirəsi saf qazanc təmin ediləcəkdə! Kompaniya imtiyaznamə ilə daxildə və xaricdə tənbəki ticarətini inhisar altına alırdı və bütün lazım olan məmurları Avropadan cəlb edəcəkdə. Məsələ ilə həyatı əlaqələri olanlar şikayətə başladılar, bir çox əyan və əşraf də qeyri - məmnunlara qarışdılar. İş müctəhidlərə və alimlərə qədər çatdı. Kərbəla müctəhidi Mirzə Həsən Şirazi²⁷⁴ bir fitva ilə tənbəki emalı və ticarətini qadağan etdi. Bütün qəlyanlar, nargilələr qırıldı. Məmləkətdə tütün çəkmək qalxdı. Nəsrəddin maneçilik etmək istədi isə də müvəffəq olmadı; istər-istəməz xalqın bu birliyinin təzahürü önündə baş əymək məcburiyyətində qaldı. Şirkət də bu vəziyyət qarşısında hökumətlə anlaşmağa məcbur oldu və İran dövləti İran bankından ki, həqiqətdə ingilis bankı idi, beş yüz min lirə istiqraz yaparaq şirkətə təzminat verdi və iltizamnaməni pozdu.

Xalqın bu müvəffəqiyyətini az bir fasilə ilə təqib edən şahın qətlə ilə istədiyini etməyə alışqın olan «Zillülahi-ələm» vəzifəsinin avtoriteti xalqın nəzərində olduqca sarsdı və aşağı düşdü.

Fəqət buna rəğmən hökumət yenə tənbeh olmayaraq əski sui-istifadələrinə davam etdiyi kimi əcnəbilərə bol-bol imtiyazlar verməkdən çəkinmədi. Bu imtiyaz sayəsində İngiltərə və Rusiya artıq müsabiqəyə girmişdilər. Birinin aldığı bir imtiyaza qarşı ikincisi iki mislini almadiqca rahat edəməz oldu. Tam o zamanlar saray doktoru olan fransız Feuvrer²⁷⁵ yazdığı «Trois ans a la Soir de Perse» adındakı əsərində eynən deyir: «Des Coessions enonssesons la Perse sera bientot entierement entre les Mains des Etrangers», yəni imtiyazı təqib edən imtiyaz İrani az bir zaman içində əcnəbi əllərinə buraxdı.

Kitabımızın birinci qismində biz bu imtiyaz müsabiqəsindən müfəssəl bəhs edərək ingilislər və rusların İran hökumətindən qopardıqları inhisarları qeyd etmişdik.

Eyni hal Müzəffərəddin zamanında da davam edir. Dövlət adamlarının və saray xalqının intriqaları, rəqabətləri, xüsusən ingilis və rus tərəfdarlığı arasında bölünmüş olmaları vəziyyəti büsbütün qarışdırır. Rus tərəfdarlarının başında Nəsrəddinin sədr-əzəmi Atabəki Əzəm²⁷⁶ bulunurdu. İngilis tərəfdarları isə Eminüssultanın²⁷⁷ ətrafında toplaşmışdılar. Onsuz da iradəsi zəif olan

Müzəffərəddin bu iki adam arasında, əvvəla, tərəddüd edir, gah birini, gah o birini qəbul edir. Fəqət, nəhayət, Atabəki qəti qələbə çalır, rusların yardımı ilə sədr-əzəmlik vəzifəsinə götürülür və o da ruslara qarşı şükran borcunu ödəmək üçün dərhal İranın şimal, qərb və şərq gömrüklərini girov qoyaraq rus bankından 224 milyon rubl bir istiqraz yapır. Atası kimi Avropaya aşıq olan və mütləq Avropada gəzintiyə getmək istəyən şah ona yol məsrəfi təmin edən sədr-əzəminin bu müvəffəqiyyətinə çox məmnun olur. Fəqət ruslar istiqraza iki şərtlə razı olurlar: əvvəla, İran hökuməti alacağı paradan beş yüz min ingilis lirəsi ayıracaq və İngiltərə bankına olan borcunu ödəyəcək və bu surətlə para xüsusunda yalnız Rusiyaya bağlı qalacaq. Sonra Belçikadan bir çox məmurlar gətirərək maliyyə işləri və gömrükləri bu əcnəbilərə təslim edəcək!

Şah əlində qalan para ilə Avropaya getdi və bu səyahətində İstanbulu, Parisi və Peterburqu ziyarət etdi və təbii, paraları sərf etdi. Belə ki, məmləkətə dönərkən cibləri boşalmışdı!

Halbuki 1902-ci ildə şah bir dəfə daha Avropaya getmək istəyir. Ruslardan yenidən on milyonluq bir istiqraz yapır və müqabilində Culfə - Təbriz və Qəzvin - Tehran yolları imtiyazını verir; ingilislər səs çıxarmırlar, çünki Cənubi Afrika müharibəsi ilə məşğuldurlar. Bu aralıq rusların İran üzərindəki hakimiyyəti rəqibsizdir. Rus hökumətləri İranın cənub qismini və İran körfəzini belə nüfuzları dairəsi içinə almaq sevdasına girişirlər; beh verərək buralara qədər ticarət və hər b gəmiləri göndərməyə başlayırlar.

İngilislər yenə səs çıxarmırlar. Fəqət yaxında görəcəyimiz kimi vəziyyət dəyişəcək, ingilislər Cənubi Afrika müharibəsini müvəffəqiyyətləndirərək İranda ruslara qarşı təcavüzü artıracaqları kimi ruslar da yapon hərbinə tutuşmuş olacaqlarından bu dəfə də onlar boyun əymək məcburiyyətində qalacaqdılar.

Bu arada şah ikinci Avropa səyahətindən qayıtmış olur. Fəqət bundan daha əvvəl Belçikadan məmurlar göndərilmiş, bunların başında Naus²⁷⁸ adlı birisi durur. Bu adam rusların yardımı ilə az bir zamanda həm gömrük müdiri-ümumisi, həm də poçt-teleqraf naziri və həm də ümumi mühasib, pasport rəisi və Şurayi-dövlətin üzvü olur. Həqiqətdə Naus İranın hakimi olur. Fəqət şahın və dövlət adamlarının tükənməz məsrəflərinə qarşılıq tapmaq üçün bu adam bir çox vergilər də ortaya çıxarır və əhalini sıxışdırmağa başlayır.

Bu hal ümum məmləkətdə dərin bir narazılıq doğurur. Bəzi yerlərdə iğtişaşlar olur. Nəhayət, 1904-cü ildə Tehranın özündə tacirlərdən mühüm bir qismi «Məcidü-şah» deyilən camedə toplanır, üç məşhur müctəhid də bunlara qatılır.

Padşah imam cüməni²⁷⁹ nəsihət və moizə üçün göndərir. Kar vermir, qüvvə yeridir, güc tətbiq edir və xalq bu dəfə də İmamzadə Şah Əbdüləzimin türbəsinə toplanır. Tehran mollalarının, böyük tacirlərin və müctəhidlərin mühüm bir qismi də xalqa birləşirlər. Şah süvarilərin rəisi Əmiri Bahadiri Cəngi²⁸⁰ bu izdihamı dağıtmaq üçün göndərir, fəqət əmir müvəffəq olmayır və şah bir dəsti-xətt yazaraq

sədr-əzəmin vəzifəsindən azad ediləcəyini, imtiyazların qalxacağını və əmlak sahiblərindən, üləmadan və tacirlərdən mürəkkəb bir ədalət divanı qurulacağını, təbəənin qanun qarşısında bərabər olacağını vəd edir.

Bunun üzərinə xalq dağılır. Fəqət vədlər icra olunmur. Məhərrəm ayı idi. İzdihamin camelərə toplanmasından istifadə edən üləma xalqı hərəkətə gətirir. Sədr-əzəm üləmanın şəhərdən çıxarılmasını əmr edir. Bu əmr icra edilərkən Şeyx Məhəmməd²⁸¹ ismində birisi müqavimət göstərir və polislə arasında çıxan münaqişə əsnasında bir seyid öldürülür. Bundan mütəəssir olan xalq hücum edərək Şeyx Məhəmmədi polislin əlindən alır və Məscidi-şaha götürərək orada «bəst»ə girir. Bu «bəst» dörd gün davam edir. Nəhayət, şah bunların Tehranı tərk edərək Qum şəhərinə girmələrinə müsaidə edir. Bu mühacirətə «Tarixi Bidarili İran» sahibi «Hicrəti Kübra» namını verir.

Hökumətin bütün bu icraları rus səfərəti tərəfindən təlqin və idarə edilməkdədir. Fəqət ingilis səfərəti də vəziyyətə seyrçi qalmır. Quma doğru «Hicrəti Kübra» yapılırkən, səkkiz yüz tacir də ingilis səfərətinə sığınır, orada «bəst»ə oturur. Az bir zaman içində bu say on altı minə çatır. İngilis səfərətinin geniş bağçasının mənzərəsini bir il çadırlara yerləşmiş köçkünlər alır. Bu izdiham ingilis səfərəti vasitəsilə padşaha bir ərzi-hal göndərərək ondan bir əsas qanunun elanını tələb edir.

Eyni zamanda Təbrizdən vahiməli xəbərlər gəlməyə başlayır. Təbriz üləma və xalqı nümayişə çıxaraq hürriyət tələb edirlər. Vəliəhd Məhəmmədəli²⁸² və onun mürəbbisi rus yəhudilərindən Şapşal²⁸³ Seyid Haşım²⁸⁴ kimi mürtəcə mollaların yardımı ilə xalqa qarşı çıxır və arada çarpışmalar olur.

Fəqət Rusiya itirməkdə olduğu fürsəti müdafiə edəcək vəziyyətdə deyildir. Çünki Şərqdə Yaponiyaya qarşı açdığı hərbdə rus hökuməti məğlub olmaqda və Rusiyanın öz içi qaynamaqda idi. Bu surətlə rus hökuməti də öz başının çarəsi ilə uğraşarkən başqa yerlərə nəzər və diqqət etmək imkanından məhrum idi.

Şah bir müddət tərəddüddən sonra xalqın istəklərini qəbul etmək məcburiyyətini dərk edir, sədr-əzəmi vəzifəsindən çıxarır, yerinə xalqın hörmət etdiyi Müşiriddövləni²⁸⁵ gətirir.

Şahın elan etdiyi dəst-xəttə görə, 150 vəkil seçiləcəkdi. Bunların altmışı Tehrandan olacaqdı və bu altmış Tehran vəkili seçilər-seçilməz, məclis dərhal açılacaqdı.

Həqiqətən də bir neçə ay sonra - 7 təşrin-əvvəl 1907-ci ildə - Tehran vəkilləri seçilir və şah məclisi bir nitq ilə açır. Dərhal məmləkətin hər tərəfində əncümənlər təşkil edilir və bir çox qəzetlər çıxmğa başlayır.

Məclisin ilk işi seçki qanunu ilə Əsas qanunu tənzim etmək oldu. Müzəffərəddin şah bu qanunları 1907-ci ildə qanuni-əvvəlin 30-da təsdiq və Təbrizdən Tehrana gəlmiş olan vəliəhd Məhəmmədəli şahla bərabər imza etdi.

Müzəffərəddin şah 1907-ci ildə vəfat etdi.

MƏHƏMMƏDƏLİ ŞAH (1907-1910)

Məhəmmədəli şah atası Müzəffərəddin şahın tamamən əksi bir məxluq idi. Təbiətən qaba, sərt, mərhəmətsiz və qəddarlığı sevər bir adam idi. Ona uşaqlığından bəri mürəbbi olmaq üzrə verilmiş olan Krım yəhudilərindən rus təbəəsi Şapşal şahın təbiətindəki bu xüsusiyyətlərin hədsiz dərəcədə inkişafına əlindən gəldiyi qədər təlqinləri ilə xidmət etdi. Bu mürəbbi həqiqətdə rus casusu idi və rus hökumətindən aldığı direktivlər üzərinə hərəkət edərək şahın istibdada meylini təhrək etməkdə idi.

Şah taxta çıxar-cıxmaz bu xüsusiyyətlərini meydana çıxarmağa və məclis əleyhinə çıxmağa başladı. Məsələn, vəkilləri tacqoyma mərasiminə dəvət etmədi. İlk əndişəsi para tədarük etmək idi və bunun üçün də müştərək rus-İngilis istiqrazına baş vurdu. Fəqət məclis hər hansı bir əcnəbi istiqrazını tanımayacağına dair verdiyi bir qərar ilə bu təşəbbüsü nəticəsiz buraxdı. Buna müqabil padşah nazirlərə məclisə getməyi, meydana çıxan suallara və məsələlərə cavab verməyi qadağan etdi. Eyni zamanda əyalətlərdə davam etməkdə olan seçkidə padşahdan direktiv alan valilər qüvvət və zülm etməkdən çəkinmirdilər.

Məclis ciddi tədbirlər almağa başladı. Şahın təhsisatını təhdid etdi, əcnəbi istiqrazlarına qadağa qoydu, maliyyədə «mədaxil» üsulunu qaldırdı, milli bir bank qurulmasına, belçikalıların istefasına və məmləkətdən çıxarılmasına qərar verdi.

Məhəmmədəli şah sədr-əzəmlik vəzifəsinə əski Atabəki əzəmi gətirir. Bu mahir adam tədbirlər almağa başlayır. İlk işi məclisin öz içinə nifaq soxmaq oldu. Az bir zaman sonra dostu Saniüddövlə²⁸⁶ vasitəsi ilə Atabək bu məqsədinə nail olur və məclisdə parçalanma yaratmağa müvəffəq olur. Məşrutiyətçi xocalarla hüriyyətpərvər mülki şəxslər arasında şəriət və qanun məsələsində nifaq çıxır. Atabək bu nifaqdan istifadə edərək istiqraz məsələsini həll edir, əlinə pul keçirir və gizlidən-gizliyə hazırlanmağa başlayır.

Fəqət Atabəyin aldığı yol hüriyyətpərvərlərin nəzərlərindən qaçmır. Hüriyyət tərəfdarı qəzetlər xalqı müdafiyyə və müqabiləyə hazırlanmağa dəvətdən geri durmurlar və fələn də əyalətlərdə bir sıra iğtişələr, qarışıqlıqlar çıxır. Kirmanşahda şahın qardaşı Salar qiyam edərək şahlıq iddiasına düşür. Farsistanda xalq Zillisultanın²⁸⁷ istefasını tələb edir. Təbrizdə Rəhim xan²⁸⁸ namında bir elbəyi şəhər üzərinə hücum edir, Təbriz əncüməni üzvlərini qırır. Xalq qiyam edir, Rəhim xan şəhəri tərk etməyə məcbur olur.

Bütün bu qarışıqlıqlar əsnasında 1907-ci ilin avqustunda Atabək məclisdən çıxarkən təbrizli Abbas ağa²⁸⁹ adlı birisi tərəfindən qətl edilir. Abbas ağanın üzərindən tapılan bir kağızda «Azərbaycan əncüməni əzalarından və fədailərindən 10 nömrəli fə dai» məzmununda bir yazı götürülür.

Abbas ağanın bu cəsuranə hərəkəti şahı və tərəfdarlarını dərin qorxuya salır. Eyni nisbətdə hüriyyəət tərəfdarlarına nəşə və cəsarət verir. Hüriyyəətçi şairlərdən Fəhrül Vaizin²⁹⁰ adını daşıyan birisi həmin münasibətlə bu beytləri yazır:

Ey cihan qayrət ey Abbas ağa kez şərəf,
Zəhmi qəlbi mulkra tu şafi mərhəmi.
Türk İrani nijadi ey onki cun tahamten,
Mulini ferri Feridun müncü taci Cemi.*

Digər bir şair də «Ruhul-müqəddəs» adlı qəzetdə On altıncı Luidən²⁹¹ bəhs edərək bu beytləri yazdıqdan sonra:

Səri şəb səri kati taraç daşt
Sehergeh nə tən sər, nə sər taç daşt.*

Şaha xitabən bu ikinci beyti nəzm edir:

Məşrutəpərəst bər əsb pil əst sivar,
Cün poşte vəzir şah mat amadə əst.*

Atabəkin ölümü, xalqdakı bu həyəcan şahı qorxudur, şahzadələrlə bərabər məclisə gəlib yenidən Əsas qanuna and içməyə məcbur edir.

Fəqət rus intriqalarını təmsil edən Şapşal uyumurdu. Təlqininə davam edir və şahı gizləncə məclis əleyhinə tərtibatda olmağa təhrik edir. Qafqaz Ümumi valisindən əmr alan İran kazak alayının komandanı Lyaxov²⁹² bu xüsusda Şapşalın tərəfini saxlayır və padşahın əmrinə hazır olduğunu bəyan edir. Padşahın casusları «baldırı çılpaqları» hazırlamağa və günlərin birində Top meydanında toplamağa müvəffəq olurlar. İzdiham məclisə doğru yürüyür, məclis binasını mühasirə edir və eyni zamanda küçələrdə nümayiş çıxan kazak alayları təhdid edər vəziyyəət alırlar; fəqət hüriyyəətpərvərlər ürkmürlər, əncümənlər və fədailər məclisin yardımına tələsirlər və eyni zamanda vəziyyəətdən xəbərdar edilən əyalətdən imdad səsləri

* **Tərcüməsi:**

Ey dünya qeyrət et, Abbas ağa şərəf verdi,
Zəhmli qəlblərə mərhəmət verdi.
Türk, İran əsillilərə eyləyib töhmət,
Firudin mülkünü, Cəmşidin camını aldı.

* **Tərcüməsi:**

Gecənin zülmətində qara pişik,
Səhərsə nə bədəndə baş, nə başda tac.

* **Tərcüməsi:**

Məşrutəpərəst fil kimi ata minmiş,
Sanki vəzirin dalınca şah mat olmuş.

gəlməyə başlayır. Əsasən Təbrizdən kazak alaylarındakı azəri əsgərlərinə gələn teleqraflarda məclisə qarşı hərəkət etdikləri halda evləri və yurdları dağılacağı, çoluq-çocuqlarının qətl olunacağı təbliğ olunur və məclisin yardımına çatmaq üzrə silahlı əsgər birlikləri göndərildiyi bildirilir.

Bu arada padşah hüriyyəət tərəfdarı nazirləri də hiylə ilə məclisdən hüzuruna dəvət edərək saxlamışdı.

Bu surətlə hər iki tərəf çarpışmağa hazır və qətiyyəətli görünürdü. Fəqət qan tökülməsinə meydan verməmək üçün Qacar elinin ağsaqqal rəisi İzzüddövlə²⁹³ iki tərəf arasında vasitəçilik edir və bunları barışdırmaq üçün arzularını bir-birinə bildirmələrini rica edir. Bu vasitəçilik qəbul olunur və şah katiblərin və qəzetlərin onun haqqında hörmətlə bəhs etmələrini tələb edir. Məclis də Şapşalın və Əmiri Bahadırı Cəngin istefasını, saxlanan nazirlərin sərbəst buraxılmalarını istəyir. Tərəflər razı olur, şah yenidən məclisə gəlir, Əsas qanuna yenidən and içir və bu surətlə zahirən iki tərəf arasında ixtilaf qalmır.

Fəqət hüriyyəətpərvərlər şahdan əmin deyildilər. Şahın lənət ruhu olan Şapşal və Əmiri Bahadır məmləkəti tərk etmədilər. Rus səfərtxanasında oturur və miralay Lyaxovla intriqalarına, şahla birlikdə tərtiblərinə davam etməkdədirlər.

1908-ci ildə fevral ayında şahı iki dəfə bomba ilə sui-qəsd edilir. Şahı bir şey olursa da, ətrafındakı adamlardan bəziləri tələf olur. Şah tərəfdarları çox mütəəssirdirlər. İntiqam fürsəti arayırlar.

Bir az sonra, yəni iyun ayının 2-də birdən-birə ingilis səfiri Hordinqlə²⁹⁴ rus səfiri Marliq²⁹⁵ İran xarici İşlər naziri Müşiriddövlənin yanına gələrək bu qəribə bəyanatı verirlər: «Şahın vəziyyəti artıq dözülməz oldu; bu vəziyyəətə artıq nə Rusiyanın, nə də İngiltərənin səbri vardır. Əgər şahı bir şey olarsa, Rusiya İngiltərənin rızası ilə müdaxilə etmək məcburiyyəətində qalacaqdır».

İndiyə qədər aralarında rəqabət edərək bir-birinə zidd hərəkət etmiş olan iki dövlətin bu müştərək bəyanatı və xüsusən o zamana qədər hüriyyəət hərəkətlərinin tərəfini tutan və təşviq edən İngiltərənin burda iştirakı iki dövlət arasında yaranmış olan yeni vəziyyəti bilməyən hər kəsi heyəətlərə sövq edəcək mahiyyəətdə idi.

Fəqət baş verən yeni vəziyyəət qarşısında bu hərəkət təbii idi. Çünki 1907-ci ilin sonlarına doğru Rusiya ilə İngiltərə arasında İran ətrafında əsaslı bir anlaşma hasil olmuşdu. Bu iki qonşu dövlət İranı öz aralarında bölmüşdü. İranın bütün şimal və mərkəzi qismi, ta İsfahana və Quma qədər ruslara ayrılmışdı. Cənub qismi də İngiltərəyə ayrılmışdı. Yalnız ortada qalan əhəmiyyəətsiz bir hissə İranın müstəqil qismini təşkil edəcəkdə və bu istiqlal da hərəkətdən ziyadə xülya şəklini alacaqdı! Fəqət daha qəribəsi odur ki, hər iki dövlət bu bölgü məsələsini şahı da qəbul etdirmişdilər və məclisin bunu rədd edəcəyini bildikləri üçün bu dəfə müştərək şahın tərəfini tutmağa qərar vermişdilər.

Fəqət bu qəribəliklərin daha qəribəsi budur ki, iki səfirin müraciəti şah tərəfindən məclisə qarşı hazırlanan hücumun müqəddiməsi idi. Təbliğin ertəsində şah birdən-birə şəhəri tərk edərək, şəhər xaricindəki «Bağrı-şah» adlı qəsəə çəkilir.

Fəqət bu hərəkəti etməzdən əvvəl gətirilmiş 2000-ə qədər silahlı adam şəhərin müxtəlif yerlərinə dağıdılaraq şahın qaçmasını örtmək üçün hər tərəfdə gurultu çıxarmağa qoyulurlar. Şah isə «Bağı-şah»a gəlməzdən əvvəl kazak alaylarının yerləşdiyi qışlağa gedir və orada miralay Lyaxovla Şapşalı alaraq birlikdə qəsrə gedirlər. Bu əhvalatdan xəbərdar olan hüriyyətpərvərlərlə əncümənlər məclisin ətrafını sarırlar və məclisdən şahın taxtdan endirilməsini tələb etməyə başlayırlar.

Şah ertəsi gün məclisə yenidən təminat verir. Ondan tələb olunan iddiaları dinləmək üzrə hüzuruna bir heyət göndərilməsini istəyir. Heyət gedir və fəqət padşah heyət üzvlərini tutdurur və vaxt itirmədən teleqrafxananı işğal edir və şəhərin müxtəlif yerlərinə əsgəri birliklər göndərir və Lyaxovu komandan təyin edərək xalqdan silah toplanmasını əmr edir.

Aydın on birində şah məclisə bir ultimatum göndərərək məclisdən məclis ətrafına toplanmış adamların dağıdılmasını, əks təqdirdə iki saat sonra özü silahlı dağıdacağıni bildirir. Məclis izdihamı dağıtmağa razı olur. Fəqət bu ilk müvəffəqiyyətdən cəsarət alan şah yeni iddialar irəli sürür. Əsasən qəzet mühərrirlərinin, əncümən rəislərinin şəhərdən çıxarılmasını, xalqdan silah toplanılmasını və mətbuata senzura qoyulmasını tələb edir. Bunun üzərinə xalq yenidən toplanır. Eyni zamanda, Təbrizdən gələn xəbər, Təbrizin bu hadisələr üzərinə şahı tanımadığını və Tehranın yardımına süvari birlikləri çıxardığını bildirilirdi.

Şah artıq vaxt itirməməyə qərar verir. Ayın 23-də Şapşal ilə Lyaxovun idarəsi altında hərəkət edən kazak birlikləri ilə şəhərin müxtəlif qisimlərini işğal edir, xalqın toplandığı Sipeh Salar məscidi ilə məclisin yerləşdiyi Baharistan sarayını mühasirə altına alır və ilk atəşi Azərbaycan əncüməninə atmağı əmr edir.

Bir neçə saat davam edən top, mitralyoz və tüfəng atəşi ilə məclis, məscid və ətrafındakı bütün binalar kül halına gətirildi, yüzlərcə insan öldürüldü, bir çox vəkil və hüriyyətpərvər tutuldu. Lyaxov Tehranın əsgəri valisi sifəti ilə qanunlar yaratmağa və əsgəri məhkəmələr qurmağa başladı və bütün bu vəhşətlər iki qonşu mədəni dövlətin təmsilçilərinin təşviq və məsləhət baxışları altında edildi.

Bu surətlə Məhəmmədəli şah Tehrandə tamamilən müvəffəq oldu və əski idarə üsulunu bərpa elədi. İndi sıra əyalətə gəlirdi. Fəqət orada Məhəmmədəli şah Tehrandakı asanlığa, yardımçılara malik deyildi; orada nə Lyaxov var idi, nə rus kazakları, nə də hind süvariləri!

Tehrandan gələn xəbər bir çox vilayətləri ayağa qaldırdı. Bunların başında Azərbaycan gəlirdi. Təbrizdə xalq ikiye bölünmüşdü. İrtica tərəfdarlarının başında İmam Cümə ilə Seyid Həşim adlı mürtəcə dururdu. İmam Cümə və Həşim şaha teleqraflar çəkərək məclisin dağıdılmasını, məşrutənin ləğvini təbrik edirlər. Fəqət ertəsi günü ikisi də bir sui-qəsdə məruz qalırlar. Hər nə qədər sui-qəsd bir nəticə vermədisə də, iki tərəf arasında bazarda və küçələrdə silahlı bir mücadilənin başlaması üçün bəhanə oldu. Mürtəcələrin başına Təbrizdəki kazak

birliyinin komandanı rus zabiti Polimov²⁹⁶ keçir. Mücahidlərin başına da iki əncümən rəisi Bağır xan²⁹⁷ və Səttar xan²⁹⁸ keçirlər.

Günlərlə küçələrdə davam edən boğuşma nəticəsində mürtəcelər tamamən məğlub olurlar və şəhər tamamən hüriyyətpərvərlərin əllərində qalır.

Fəqət bu dəfə də rus hökuməti açıqca hərəkətə gəlir. 1908-ci ilin 22 təşrin-əvvəlində Azərbaycana doğru Qafqaz hüdudundan altı piyada alayı ilə top və tufəng birlikləri gətirilməyə başlayır.

Rus hökumətinin bu hərəkəti Türkiyədə təsis edilmiş olan yeni məşrutıyyət hökumətini müdaxiləyə məcbur edir; həmin hökumət İngiltərəyə müraciət edərək rus hərəkətinin vahiməli nəticələr doğuracaq mahiyyətdə olduğunu və bunun üçün İngiltərənin müdaxilə edərək rus hərəkətinin durdurulmasını rica edir və həqiqətdə bu müraciət üzərinə İngiltərə müdaxilə edir və rus qüvvələri Culfada durdurulur.

Bu arada Rəşt, Astarabad, Xorasan, İsfahan kimi vilayətlərdə də iğtişaşlar başlayır. Bu vəziyyət qarşısında rus və ingilis hökumətləri şah Əsas qanunun yenidən elanını tövsiyə edirlər. Eyni zamanda Kərbəla müctəhidləri də müdaxilə edərək şahı Allahdan qorxmağa dəvət edirlər.

Şah Əsas qanunun veriləcəyini vəd edirsə də, bir neçə gün sonra bəzi alçaq mürtəce axundların məşrutıyyət əleyhindəki bir bəyannamələrini bəhanə gətirərək sözündən vaz keçir.

Eyni zamanda Təbriz mürtəcelərinin yardımına Tehrandan göndərilmiş olan kazak birlikləri ilə mürtəce Rəhim xanın və Eynüddövlənin²⁹⁹ qüvvələri birləşərək Təbrizi mühasirə altına alırlar və şəhərə açıq girilməsinə qadağa qoyurlar. Şəhərdə aclıq başlayır. Rus hökuməti bunu bəhanə edərək sırf zahirə gəlməsini təmin və əcnəbiləri himayə məqsədi ilə, daxili mücadiləyə qarışmamaq üzrə Culfadakı qüvvələrin bir qismini Təbrizə gətirir. 1909-cu ilin fevral ayında Təbriz rus qüvvələri tərəfindən işğal olunur. Hüriyyətpərvərlər türk konsulluğuna sığınirlar.

Bu surətlə Azərbaycan qiyamı zahirən sona çatmış və şah məqsədinə tamamən nail olmuş kimidir.

Fəqət mücahidlər məyus olurlar. Bu dəfə də Rəşti fəaliyyət mərkəzi edirlər. Azərbaycan mücahidləri bu şəhərə toplanırlar. Bunların başına ixtiyar Sipehtar³⁰⁰ keçir. Eyni zamanda, Qafqazdan axın-axın gələn yardımçı qüvvələr bunlara birləşirlər. Sipehtar bu qüvvələrlə Tehran üzərinə yürüməyə başlayır.

Digər tərəfdən İsfahan mücahidlərinin başına Sərdar Əsəd xan³⁰¹ keçir. Bu mücahid də Tehran üzərinə yürüməyə başlayır. İki qol arasında münasibət təsis edilir və hərəkətlər tənzim olunur.

Rus və ingilis səfirləri yenidən şahdan Əsas Qanunun qəbulunu tələb edirlər. Şah tərəddüd içərisində vaxt qazanmağa çalışır; fəqət mücahidlərin İsfahan qolu irəliləyərək Qumu, Rəşt qolu da Qəzvin şəhərini işğal edirlər. Rəşt qüvvələrinə qarşı göndərilmiş olan kazak komandanı Zapolski³⁰² məğlub olub pərişan bir halda qayıtmaq məcburiyyətində qalır.

Nəhayət, 1909-cu il iyulun üçündə hər iki qüvvə Tehranın ta qala divarlarına qədər yaxınlaşırlar. Şah qorxur, miralay Lyaxovla və kazak qüvvələri ilə şəhər xaricindəki Səltənətabad adlı mahala çəkilir.

Burada kazak alaylarına mənsub yerlilər üsyan edirlər, mücahidlərin tərəfinə keçirlər və Lyaxov Sipehtara adamlar göndərərək şahı tərək etməyə və yeni hökumətə əski şərtlər ilə xidmətə hazır olduğunu bəyan edir.

Şah üçün təslimi qəbul etməkdən başqa çarə qalmır. O da doqquz hərəmi, beş yüz xadiməsi, Əmiri Bahadır və Şapşal kimi tərəfdarları ilə rus səfərxanasına sığınır.

Birləşmiş olan iki qolun başına keçən Sərdar Əsəd şahın taxtdan düşdüyünü və yerinə 13 yaşındakı oğlu Əhməd xanın³⁰³ keçdiyini elan edir!

Məhəmmədli xüsusi borcları dövlət tərəfindən ödənmək və ildə ona on altı min ingilis lirəsi verilmək şərti ilə adamları ilə bərabər İrani tərək edir və Rusiyaya sığınaraq əvvəl Odessada və sonra da İstanbula gələrək orada sakin olur.

ƏHMƏD ŞAH (1909-1925)

Əhməd şahın dövrü-səltənəti haqqında uzun fikirlər yürütmək zamanı gəlməmişdir. Yalnız orasını qeyd edək ki, bu şah ondan gözlənilən bütün ümidləri boşa çıxardı. Taxta çıxarkən hələ 13-14 yaşında idi. Qacarların ağsaqqalı olan ixtiyar İzzüddövlə hökumət naibi təyin edildi. Əski Əsas qanuna qayıdıldı və məşrutıyyət üsulu İranda təkrarlandı; fəqət Əhməd xan məşruti bir hökmdara düşən yüksək vəzifələri icraya hazırlanmaq yerinə Avropanın müxtəlif əyləncə yerlərini gəzərək özünü səfahətə verdi. Bəlkə bu xüsusda ona mürəbbi olmaq üzrə verilmiş olan Smirnov³⁰⁴ adında bir rusun qəbahəti vardır. Fəqət soyundan uzaqlaşmış və mənən, cismən yıpranmış olan sülalə fərdləri üzərində tərbiyə və təlim belə təsir icra etmir və bunlar üçün tənəzzül səbəb olur.

Əhməd xan Avropa səyahətlərinə dalmış ikən yuxarıdan bəri bir neçə dəfə bəhs etdiyimiz kazak alayının bir sıravisi olan Rza Pəhləvi³⁰⁵ davranışı və xalqla məclisin alqışları arasında taxt və tacı mənimsədi və o gündən bəri məşrutıyyət üsulu İranda sükunət və hüzür içində davam etməkdədir.

Ağaoğlu Külliyyatı : 3

İRAN ve İNKILABI

AHMED AĞAOĞLU

ANKARA
1 9 4 1

Əhməd Ağaoğlunun Ankarada nəşr olunan
“İran və inqilabı” (1941) əsərinin titull sahifəsi

MƏXƏZLƏR*

1. Rövzətüs - Sefa. Mirhunt
2. Rövzətüs - Sefa. Rza xan Hidayət
3. Nasihit-tevarih. Meşufi
4. Tarihi-Nadir. Mirzə Mehdi han
5. The history of Persia. Sir İ.Malcolms
6. ----- Rowlenson
7. ----- Harikof
8. История Ислама. Миллер
9. Osmanlı tarihi - Ahmet Rasim
10. Tarihi Lütfi paşa
11. Osmanlı tarihi - Hammer
12. Voyage en Asie Cent (Babisme) - Gobineau
13. Babisme - E.Browne
14. Revolution persane - E.Browne
15. Kitabı əl-əykan
16. Kitabül bəyan
17. Baber tarihi. Oan Mirza Can
18. Kevakibül-dürriyyə - Mirza Abdülhüseyn arare
19. Ka literature Persane - İ.Darmstater
20. ----- E.Browne
21. Hacı baba - Sir Morier
22. The Persia and the Persian guestion - Lord Gürzon
23. Müfəssəl İran inqilabı - Ed.Browne
24. Tarihi Bidazii İran - Nizamül-İslam
25. La Perse Economiqie Contemporaine - Orini
26. Meşahiri Şark - Curci Zeydani
27. Trois ans a la Cour de Perse - Feuvrier
28. «Əxtər», «Həblül-metin», «Kanun», «İrşad» qəzetlərinin kolleksiyaları
29. Şəxsi müşahidələr və xatirələr

* Məxəzlər tədqiqatın Ankara nəşrində olduğu kimi təqdim edilmiş, burada heç bir islah və tamamlama işləri aparılmamışdır. (red).

İZAHLAR VƏ ŞƏRHLƏR

1. **SULTAN SƏLİM** (1467-1520) - Osmanlı sultanı. 1512-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir. Qəddardığına görə «Yavuz» ləqəbilə tanınmışdır. Səfəvilər dövlətinə qarşı mübarizə aparmış, 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılı məğlub etmişdir.
2. **SULTAN SÜLEYMAN QANUNİ** (1495-1566) - Osmanlı sülaləsinin onuncu hökmdarı. Yavuz Səlimin oğludur. 1520-1566-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Onun səltənəti dövründə Osmanlı imperiyası dünyanın aparıcı dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. «Mühəbbi» təxəllüsü ilə yazdığı şeirləri XIX əsrdə çap olunmuşdur.
3. **ŞAH İSMAYIL XƏTAİ** (1487-1524) - Səfəvi hökmdarı, görkəmli Azərbaycan şairi. Səfəvilər dövlətinin qüdrətini artırmış, sərhədlərini genişləndirmiş, türkcəni dövlət dili səviyyəsinə qaldırmış, türk dilində divan yaratmışdır.
4. **ŞAH ABBAS** - Şah Abbas Kəbir (1571-1629) nəzərdə tutulur. Dövləti möhkəmləndirmək üçün ciddi tədbirlər görmüş, dünyəvi və dini hakimiyyəti öz nəzarətinə keçirmişdir.
5. **NADİR ŞAH ƏFŞAR** (1688-1747) - İran hökmdarı. Əfşar sülaləsinə məxsus sadə kəndli ailəsindən çıxmışdır. Şiə və sünnü itilafalarını aradan qaldırmağa çalışmışdır.
6. **BABUR ŞAH** (1483-1530) - Hind-türk dövlətinin yaradıcısı, şair, xəttat, memar və cəsur sərkərdə. Əsl adı Qazi Zahirəddin Məhəmməd Babur olmuşdur. Əmir Teymurun nəvəsi, Fərqanə hökmdarı Ömər Şeyx Mirzənin oğludur. Cağatay türkcəsində yazılmış məşhur «Baburnamə» əsərinin müəllifidir. On bir yaşından taxta çıxmış, 36 il hökmdarlıq etmişdir.
7. **LORD GÜRZON** - İngilis dövlət xadimi, «Tayms» qəzetinin müxbiri, «İran və İran məsələsi» adlı iki cildlik əsərin müəllifidir.
8. **ZƏRDÜŞT** (e.ə. VI yüzil) - zərdüştlüyün banisi və «Avesta»nın müəllifi.
9. **RUDƏKİ** (860-941) - görkəmli tacik-fars şairi. Əsl adı Əbu Abdullah Cəfər Bin Məhəmməd olan şair farsdilli poeziyanın banisi hesab edilir.
10. **UNSURİ** - XI əsrdə yaşamış fars-tacik şairi Əbülqasim Həsən Unsuri (? - 1039/1040) nəzərdə tutulur.
11. **USƏNDİ** - Qəznəvilər dövründə yaşadığı ehtimal olunan fars şairi. Mənbələrdə onun haqqında heç bir məlumat əldə edə bilmədik.
12. **FİRDOVSI ƏBÜLQASIM** (940-1020) - fars şairi. Sultan Mahmudun xahişi ilə «Şahnamə» əsərini yazmışdır. Lakin fars hökmdarlarını öydüyü üçün Sultan Mahmud poemanın hər beyti üçün ona vəd etdiyi qızılı ödəməkdən imtina etmişdir.
13. **MAHMUD QƏZNƏVİ** (998-1030) - Qəznəvilər dövlətinin hökmdarı. İslam dinini Hindistana o gətirmişdir.

14. **ŞEYX SƏDİ** (1184-1291) - Şeyx Əbu Abdullah Müşərrəffiddin Sədi Şirazi - fars ədibi. «Gülüstan» və «Bustan» əsərlərinin müəllifi.
15. **HAFİZ ŞİRAZİ** (1325-1389) - Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazi - tanınmış fars şairi
16. **ƏLİŞİR NƏVAİ VƏ ONUN ƏSƏRİ** - Müəllif böyük türk-özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441-1501) fars ədəbi dili ilə müqayisədə türk dilinin üstünlüyünü sübuta yetirən 1499-cu ildə qələmə aldığı məşhur «Mühakimətül-lügətəyn» traktatını nəzərdə tutur.
17. **SƏFƏVİLƏR SÜLALƏSİ** - Şah İsmayıl Xətəinin hökmdar elan olunduğu 1501-ci ildən Nadir şahın hakimiyyətə gəldiyi 1736-cı ilə qədər İranda həmin sülalə hökmranlıq etmişdir. Müəllif isə nədənsə bu tarixi 1499-cu ildən hesablayır.
18. **ŞEYX SƏFİƏDDİN İSHAQ** (1254-1334) - Səfəvi təriqətinin qurucusu.
19. **İMAM RZA** (770-819) - səkkizinci imam. Qəbri Xorasan əyalətinin Məşhəd şəhərindədir.
20. **ŞEYX TACƏDDİN GİLANİ** - Şeyx Səfiəddinin müəllimi və qayınatası.
21. **ŞEYX SƏDRƏDDİN** (1392-ci ildə vəfat etmişdir) - Şeyx Səfiəddinin oğlu, Şeyx Cüneydin babası, alim.
22. **MƏMMƏD NURBAŞX GİLANİ** - Nurbaxş təriqətinin banisi.
23. **ƏLİ MUAYƏNƏDDİN** - Şeyx Sədrəddinin dostu. «Qasimul-ənvər» adı ilə tanınmışdır.
24. **ƏMİR TEYMUR** (1336-1405) - Qərbdə Tamerlan adı ilə tanınan böyük türk fəatehi. 36 il hakimiyyətdə olmuş, qüdrətli bir imperiya yaratmışdır.
25. **ŞEYX CÜNEYD** (öl. 1460) - Səfəvi təriqət başçısı, Şeyx İbrahimin oğlu, Şah İsmayıl Xətəinin babası.
26. **CAHANŞAH** - Cahanshah Həqiqi. Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin üçüncü oğlu, şair. Türkcə və farsca şeirlər yazmışdır.
27. **UZUN HƏSƏN** - 1453-cü ildən Ağqoyunluların başçısı. 1468-ci ildə hakimiyyəti ələ almışdır.
28. **XƏDİCƏ BƏYİM** - Uzun Həsənin bacısı, Şeyx Heydərən anası.
29. **ŞEYX HEYDƏR** (1459-1488) - Şah İsmayıl Xətəinin atası, Uzun Həsənin Trabzon İmperatorunun qızı Despinə xanımdan olan qızı Martanın (Aləmşahbəyimin) əri, Heydəri təriqətinin banisi. İlk dəfə onun zamanında Səfəvi təriqət adamları «qızılbaşlar» adlanmışlar.
30. **İOHANNES** - Uzun Həsənin qayınatası olmuş Trabzon imperatoru İoann Komnen nəzərdə tutulur.
31. **DESPİNƏ XATUN** - Trabzon hökmdarı İoann Komnenin qızı, Uzun Həsənin xanımı. Əsl adı Feodora olmuşdur.
32. **SULTAN YAQUB** - Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqub Mirzə nəzərdə tutulur. 1478-1490-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.
33. **SULTAN ƏLİ** - Şeyx Heydərən böyük oğlu.
34. **İBRAHİM MİRZƏ** - Şeyx Heydərən ikinci oğlu.

35. **İSMAYIL MİRZƏ** - Şeyx Heydərin kiçik oğlu. Şah İsmayıl Xətai adı ilə tanınmaqdadır, İlk Səfəvi hökmdarı.
36. **BAYSİNZİR** - Sultan Yaqubun oğlu.
37. **MƏSİH** - Sultan Yaqubun oğlu.
38. **RÜSTƏM** - Uzun Həsənin nəvəsi. 1493-1496-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Şeyx Heydərin İstəxrədə həbs olunmuş oğullarını himayə etmiş, hakimiyyəti Sultan Əliyə qaytarmışdır. Sonradan pəşman olaraq onlara qarşı müharibəyə qalxmış, Sultan Əli döyüşdə öldürülmüş, İsmayıl və İbrahim Səfəvilər tərəfindən çətinliklə xilas edilmişdir.
39. **MİRZƏ ƏLİ** - Gilan hakimi. Şeyx Heydərin kiçik oğlu, sonralar şah olan İsmayıl onun köməyi ilə Rüstəmin əlindən qurtara bilmiş, sağ qalmışdır.
40. **ŞİRVANŞAH FƏRRUX YASƏR** - Şirvan hökmdarı. 1468-1501-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.
41. **ƏLVƏND** - Uzun Həsənin nəvəsi Əlvənd Mirzə nəzərdə tutulur.
42. **MURAD** - Ağqoyunlu sülaləsindən olan Uzun Həsənin nəvəsi.
43. **ŞAHİN BƏY** - Məhəmməd bəy Şeybani nəzərdə tutulur. Şah İsmayıl onu öldürərək kəlləsindən qədəh hazırlatmışdır.
44. **LAHİC** - Şahin bəyin yanına Şah İsmayıl tərəfindən göndərilmiş elçi.
45. **MƏHƏMMƏD TEYMUR** - Şahin bəyin oğlu.
46. **ABDU** - Buxara xanı.
47. **BAKİ XAN** - Buxara xanı.
48. **MURAD** - Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimin (1467-1520) qardaşı.
49. **ƏHMƏD** - Osmanlı hökmdarı Sultan Səlimin qardaşı.
50. **İMAM HÜSEYN (ə)** (626-680) - Üçüncü imam. İmam Əlinin ikinci oğlu. 680-ci ildə Kərbəla yaxınlığında Həzrəti Ömər tərəfdarları ilə qeyri-bərabər döyüşdə yaxınları ilə birlikdə şəhid olmuşdur. İslam aləmi hələ də onun faciəsini yad edir.
51. **YAVUZ** (1470-1520) - İkinci Bəyazidin oğlu 1512-ci ildən Osmanlı taxtına çıxan Birinci Sultan Yavuz Səlim nəzərdə tutulur. Çaldıran düzündə Şah İsmayıl Xətəinin ordusu ilə döyüşən türk hökmdarıdır. Farsca divanı vardır.
52. **HZ.ÖMƏR** - Əbubəkrdən sonra hakimiyyətə gəlmiş (634-644) ikinci xəlifə.
53. **HZ.MƏHƏMMƏD** (570-632) - İslam dininin banisi, sonuncu peyğəmbər.
54. **İKİNCİ YƏZDİGÜRD** - Sasani sülaləsindən olan sonuncu İran hökmdarı (632-651).
55. **ŞƏHRƏBANU** - İmam Hüseyinin xanımı, İkinci Yəzdigürdün qızı.
56. **ZEYNALABDİN** - İmam Hüseyinin İran şahı İkinci Yəzdigürdün qızı Şəhrəbanudan olan oğlu.
57. **İMAM ƏLİ** (599-661) - Dördüncü xəlifə. 656-661-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Şiələr onu birinci imam kimi qəbul edirlər. Məhəmməd (s) peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkənidir.
58. **HÜRMÜZ** - Zərdüştin «Aveta»sında Xeyir Allahı.
59. **ƏHRİMƏN** - Zərdüştin «Avesta»sında Şər Allahı.

60. **MEHDİ** (869-?) - İmam Həsən Əsgərinin oğlu, on ikinci imam. Şiələr onu «Qaim əleyhissələm», «Sahibəz-zaman» da adlandırırlar. Dini təsəvvürlərə görə, bu imam qeybə çəkilməmişdir, yalnız zülm ərsə dayananda o, Allahın izni ilə ədalətin bərpa üçün zühur edəcəkdir.
61. **DARA** - Əhəmənilər (Kəyanilər) sülaləsindən e.ə. 336-330-cu illərdə hakimiyyətdə olan İran hökmdarı.
62. **İBRAHİM PEYĞƏMBƏR** - Dini rəvayətə görə, oğlu İsmayılı Allah yolunda qurban vermək istəyən peyğəmbər.
63. «**RÖVZƏTÜS-SƏFA**» - Məşhur tarixçi Mirxoidin (1433-1498) yeddi cilddən ibarət olan əsəri. Teymurilər dövrünün sonlarında qələmə alınan bu əsər Şərq tarixinin ensiklopediyası kimi dəyərləndirilməkdədir.
64. **XƏLİFƏ RƏŞİD** - Abbasilərdən 786-809-cu illərdə hakimiyyətdə olan Xəlifə Harun ər Rəşid nəzərdə tutulur.
65. **ALİ FATİMƏ** - Məhəmməd (s) peyğəmbərin qızı, İmam Hüseynin anası.
66. **BİNİ ÜMEYƏ** - 661-749-cu illərdə hakimiyyətdə olan sülalə belə adlanırdı.
67. **BAHƏDDİNİ AMİLİ** - məşhur İran şeyxi. Şah Abbasın vəsiyyətnaməsini o yazmışdır.
68. **MƏHƏMMƏD TAQİ MƏCLİSİ** - elm xadimi.
69. **MƏHƏMMƏD DAMAD** - elm xadimi.
70. **ƏBİLQASİMİ FƏNDƏRSƏKİ** - elm xadimi.
71. **MAANİ ŞİRAZİ** - fars şairi. İkinci Şah İsmayılın zamanında yaşamışdır. Şah İsmayıl hakimiyyətə gələn kimi onun ölümünə fərman vermişdir. Şair üç gün həbsdə qaldıqdan sonra qətlə yetirilmiş, Təbrizdə Sürxab məzarlığında dəfn olunmuşdur.
72. **KAŞANLI** - fars şairi. Əsl Adı Əli Möhtəşəm Kaşani Mirəhməd oğludur. Təvəllüdü məlum deyildir. Şah Təhmasibin dövründə yaşamışdır. İmam Hüseynə və Kərbəla müsibətinə dair 12 bənddən ibarət tərkibbənd yazmışdır. Hicri tarixi ilə 996-cı ildə vəfat etmiş, İsfahanda dəfn olunmuşdur.
73. **ŞAH TƏHMASİB** (1514-1576) - Səfəvilər sülaləsindən 1524-1576-cı illərdə İran hökmdarı, Şah İsmayıl Xətəinin böyük oğlu.
74. **MUSTAFA XAN** - Təkkə qəbiləsinin başçısı, Şah Təhmasibin xəlifətül-xülafəsi.
75. **DƏDƏ SULTAN** - Ustaclu qəbiləsinin başçısı, Şah Təhmasibin xəlifətül-xülafəsi.
76. **İBRAHİM PAŞA** - Sultan Süleyman hökmdar olduğu dövrdə vəziri-əzəm.
77. **HUMAYUN** (1508-1556) - Babur şahın oğlu. Atasından sonra 1530-1556-cı illərdə Hindistan hökmdarı olmuşdur.
78. **İLYAS** - Şirvan hakimi.
79. **SULTAN BƏYAZİD** - Sultan Süleyman Qanuninin oğlu. Şah Təhmasibə sığındığı üçün yalnız 1562-ci ildə şah öz oğlunu geri qaytara bilməmişdir.
80. **ALF. D'ALBERCGUERECQUE** – məşhur portaqiz admiralı.

81. **FERDİNAND** - Avstriya-alman imperatoru Arşidükü Ferdinand (XVI əsr).
82. **İSMAYIL MİRZƏ** - Şah Təhmasibin oğlu, İkinci Şah İsmayıl. 1576-1577-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.
83. **HEYDƏR MİRZƏ** - Şah Təhmasibin oğlu, şair, rəssam.
84. **PƏRİ XANIM** - Heydər Mirzənin ögey xalası.
85. **ŞAMXAL XAN** - Pəri xanımın babası, çərkəz xanı.
86. **İBRAHİM MİRZƏ** - Səfəvi şahzadələrindən biri. Şair, rəssam və musiqiçi kimi tanınmışdır.
87. **QASIM** - İbrahim Mirzənin müəllimi, məşhur musiqiçi.
88. **HALVAÇIZADƏ HÜSEYN** - İkinci Şah İsmayılın yaxın yoldaşı.
89. **SEYİD ŞƏRİFİ JUVEYNI** - Şiəliyə tapınan alim.
90. **MƏHƏMMƏD XUDABƏNDƏ** - Şah Təhmasibin oğlu. 1578-1587-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Azərbaycanın xalq yazıçı Əzizə Cəfərzadə onun haqqında «Bəla» povestini yazmışdır.
91. **FƏXRÜNNİSƏ BƏYİM** - Məhəmməd Xudabəndənin anası.
92. **SULTAN MURAD** (1546-1595) - Osmanlı hökmdarı. 1574-1595-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Üçüncü Murad nəzərdə tutulur.
93. **MUSTAFA PAŞA** - Qara Lələ Mustafa paşa. Sultan Üçüncü Muradın (1574-1595) dövründə Osmanlı vəziri.
94. **ADİL GƏRAY** - Kırım bəylərbəyi (1578).
95. **HƏMZƏ MİRZƏ** - Məhəmməd Xudabəndənin oğlu. İyirmi yaşında öldürülmüşdür.
96. **ÖZ TEYMUR OSMAN PAŞA** - Özdəmir oğlu Osman paşa adı ilə tanınan Dərbəndə qədər Şirvan torpaqlarının hakimi (1578), Osmanlı ordu başçısı.
97. **SİNAN PAŞA** - Cağaloğlu Sinan paşa, Bağdadda türk valisi, Birinci Şah Abbasın hücumu zamanı Osmanlı ordusuna başçılıq etmişdir.
98. **FƏRHAD PAŞA** - 1587-ci ildə Təbrizə yürüş zamanı Osmanlı ordusunun başçısı.
99. **XUDAVERDİ** - Məhəmməd Xudabəndənin oğlu Həməzə Mirzənin qatili, dəllək.
100. **MÜRŞÜDQULU XAN** - Ustaclu boyundan olan Qəzvin bəylərbəyi. Abbas Mirzənin hakimiyyətə gəlməsinə yardım etmişdir.
101. **ABDULLA XAN** - Birinci Şah Abbas zamanında özbək hakimi.
102. **MEHDİQULU XAN** - Çavuşlu qəbiləsinin başçısı.
103. **MƏHMƏT** - Osmanlı hökmdarı Sultan Muradın oğlu Sultan Üçüncü Mehmet (1565-1603) nəzərdə tutulur.
104. **QAZI BƏY** - Milliyyətə kürd olan Hakkari valisi.
105. **ƏLİ PAŞA** - Təbriz bəylərbəyi.
106. **SULTAN ƏHMƏD** (1589-1617) - Sultan Üçüncü Mehmedin oğlu, 1603-cü ildə on dörd yaşında taxta çıxmışdır.

107. **HASAN PAŞA** - Osmanlı sədr-əzəmi (1601-1603) Yemişçi Hasan paşa nəzərdə tutulur.
108. **ALLAHVERDİ XAN** - Şah Abbas ordusunun başçısı.
109. **QƏLƏNDƏR OĞLU MEHMET PAŞA** - Cəlililərin başçısı.
110. **MURAD PAŞA** - Sultan Əhmədin vəziri-əzəmi olmuş (1606-1611) Kuyucu Murad paşa nəzərdə tutulur.
111. **NASUHİ PAŞA** - Sultan Əhmədin vəziri-əzəmi olmuş (1611-1614) Gümülcinəli Damad Nasuh paşa nəzərdə tutulur.
112. **MİRĞÜN XAN** - Sultan Əhməd tərəfindən Şah Abbasla sərhədi müəyyənləşdirmək üçün təyin edilən məmur.
113. **ÖKÜZ MEHMET PAŞA** - Osmanlı sədr-əzəmi. Gənc Osmanın dövründə (1614-1616 və 1619) dövlət qulluğunda çalışmışdır. 1619-cu ildə vəfat etmiş, məzarı Suriyanın Hələb şəhərindədir.
114. **XƏLİL PAŞA** - Sultan Əhmədin vəziri-əzəmi olmuş (1616-1619) Damad Xəlil paşa nəzərdə tutulur.
115. **SULTAN MUSTAFA** - Sultan Birinci Mustafa xan. Birinci Əhmədin qardaşı. Ağıl zəif olduğu üçün üç ay hakimiyyətdə qala bilməmişdir (Müəllif altı ay olduğunu qeyd edir).
116. **OSMAN** - Sultan İkinci Osman xan (1604-1622). «Gənc Osman» adı ilə tanınmaqdadır, Sultan Birinci Əhmədin oğludur. On dörd yaşında taxta çıxarılmış, on səkkiz yaşında faciəli şəkildə öldürülmüşdür.
117. **HAFİZ MEHMET PAŞA** - Osmanlı ordu başçısı (1632)
118. **ŞARDİN** - Şəvalye Jan Şardin (1643-1713) - fransız səyyahı. 1664-1677-ci illərdə, təxminən on il İranda olmuş və onun səfərnəmə kimi tərtib etdiyi təəssüratları özünün redaktorluğu ilə Amsterdamda (1711), daha sonra isə «Voyages du Chevalier Chardin en perse» adı ilə Parisdə (1811) nəşr edilmişdir.
119. **CHALEY** - Əslən ingilis olan və Şah Abbas zamanında ordunu tənzim etməyə yardım göstərən hərbiçi.
120. **NÜQTƏVİ** - İnsanla heyvan arasında fərqi qəbul etməyən, onları eyniləşdirən dini məzhəb.
121. **MAHMUD** - Nüqtəvi məzhəbinin banisi.
122. **XOSROV** - Qəzvində nüqtəvi məzhəbinin təbliğatçısı. Şah Abbas tərəfindən öldürtdürülmüşdür.
123. **SƏFİ MİRZƏ** - Şah Abbasın oğlu. Atası tərəfindən qətl edilmişdir.
124. **SƏFİ MİRZƏ SAM** (1611-1641) - Səfi Mirzənin oğlu, Şeyx Səfi adı ilə taxta çıxmışdır.
125. **HÜSREV PAŞA** - Osmanlı sədr-əzəmi (1628-1631) Qazi Əkrəm Hüsrev paşa nəzərdə tutulur.
126. **SULTAN MURAD** (1611-1640) - Dördüncü Murad xan. Birinci Əhmədin oğlu. On iki yaşında Osmanlı taxtına çıxmışdır.

127. **MUSTAFA PAŞA** - Osmanlı sədr-əzəmi (1638-1644) olmuş Kamankeş Qara Mustafa paşa nəzərdə tutulur.
128. **SARUHAN** - Saruhan Sancaq paşa. Osmanlı ordusu Şirvanı tutduqdan sonra ora təyin olunan bəylərbəyi.
129. **ƏLİMURAD XAN** - Qəndəharın bəylərbəyi.
130. **QƏLƏNDƏR XASİYYƏTLİ** - Qələndəriyyə - dünya malına önəm verməyən islam təriqətidir.
131. **MİRMƏMMƏD DAMAD** - ruhani alim.
132. **ƏBİLQASIM** - ruhani alim.
133. **MƏNÜÇÖHR** - Şirvan bəylərbəyi.
134. **İKİNCİ ABBAS** - İran hökmdarı. 1641-1668-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.
135. **ŞAH SÜLEYMAN** - İkinci Abbasın oğlu. Ondan sonra İran hökmdarı olmuşdur (1668-1694). Türk dilində bir sıra şeirlərin müəllifidir.
136. **ƏRƏNGİ ZAP** - I Şah Cahanın oğlu, Hindistanda 62-ci türk hökmdarı Evreng-zip (Avrangazab) Mirzə nəzərdə tutulur. Adının mənası «taxta yaraşan, taxtı süsləyən» anlamındadır. Hakimiyyətə gələndən sonra I Aləmgir şah adını almışdır. Səksən səkkiz il ömür sürmüş, 49 il (1658-1707) hakimiyyətdə olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə paytaxt Aqradan Dehliyə köçürülmüşdür. Elmi fəaliyyətlə də məşğul olmuş, türk, ərəb, fars və hind dillərini mənimsəmişdir.
137. **BABİR** - Hindistan hökmdarı I Aləmgir şahın ikinci oğlu və vəliəhdi Bahadır şah (1643-1712) nəzərdə tutulur.
138. **MİRZƏ TAHİRİ QƏZVİNİ** - Süleyman şahın xəlifətül-xülafəsi.
139. **HÜSEYN** - Şah Süleymanın oğlu.
140. **LALƏ DÖVRÜ** - 1718-1730-cu illər arasındakı zamanı türklər «Lalə dövrü» adlandırırlar. Bu mərhələ uzun müharibələrdən sonra sənət və ədəbiyyata xüsusi önəm verildiyi üçün belə adlandırılmışdır.
141. **VAİZ MİR VEYSİ** - Əfqan üsyanının rəhbəri.
142. **ƏBDÜLƏZİZ** - Mir Veysinın qardaşı.
143. **MAHMUD (və ya HÜSENQULU XAN)** - Əbdüləzizin oğlu, İranda Hüseyin şahı taxtdan salaraq 1725-ci ilə qədər hakimiyyətdə olmuşdur.
144. **BÖYÜK PYOTR** (1672-1725) - Rus hökmdarı və sərkərdəsi I Pyotr. İslahatçılığı və Avropa dəyərlərini Rusiyaya yayması ilə məşhurdur. Onun dövründə Peterburq şəhəri tikilmiş və Rusiya İmperiyasının paytaxtı oraya köçürülmüşdür.
145. **ƏŞRƏF** - İranda Hüseyin şahı taxtdan salandan sonra hakimiyyəti ələ alan Əfqanlı Mahmudun əmisi oğlu. Mahmuddan sonra hakimiyyətdə olmuş, 1730-cu ildə Nadir şah tərəfindən öldürülmüşdür.
146. **ƏFŞAR ELİ** - 1688-1747-ci illərdə İranda hakimiyyət başında olmuş hökmdarların mənsub olduğu sülalə. İlk nümayəndəsi Nadir sadə kəndli ailəsindən çıxmışdır.

147. **İMAMQULU** - Nadir şahın atası. Sadə bir kəndli olmuşdur.
148. **ƏLİ BƏY** - Əbuverd qəsəbəsinin dağçası. Nadir şah gəncliyində onun yanında xidmətçilik etmiş və qızını almışdır.
149. **RZAQULU** - Nadir şahın Əli bəyin birinci qızından olan oğlu. Atası sui-qəsdə əli olduğundan şübhələnərək onun gözlərini çıxartdırmışdır.
150. **NƏSRULLAH və İMAMQULU** - Nadir şahın Əbuverd qəsəbəsinin dağçası olan Əli bəyin ikinci qızından olan oğulları.
151. **FƏTƏLİ XAN** - Qacarlar qəbiləsinin başçısı.
152. **İKİNCİ TƏHMASİB** - 1722-1732-ci illərdə İran hökmdarı. Nadir şah tərəfindən taxtdan düşürülmüş, Məshədə sürgün edilərək gözləri çıxarılmışdır.
153. **TƏHMASİBQULU** - Nadir şahın özünə verdiyi ad. O, guya bununla Təhmasibə olan məhəbbətini ifadə etmişdir.
154. **ÜÇÜNCÜ ABBAS** (1733-1736) - II Təhmasibin oğlu, 1732-ci ildə bir yaş olmamış «şah» elan edilmiş sonuncu Səfəvi hökmdarı.
155. **TOPAL OSMAN PAŞA** - Sultan I Mahmudun səltənəti dövründə sədr-əzəm (1731-1732) olmuş Osmanlı dövlət xadimi.
156. **ABDULLAH PAŞA** - Osmanlı dövlət xadimi. 1747-1750-ci illərdə sədr-əzəm olmuşdur.
157. **İMAM CƏFƏRİ SADIQ** (702-766) - altıncı imam. Onun imamlıq etdiyi 34 il ərzində şiəlik geniş vüsət almışdır. Buna görə də bəzən şiəlik «cəfəri» məzhəbi də adlandırılır.
158. **MOSULLU ƏLİ PAŞA** - Nadir şahın İstanbula sülh bağlamaq məqsədilə göndərdiyi şəxs.
159. **MOLLABAŞI ƏLƏKBƏR** - Nadir şahın İstanbula sülh bağlamaq məqsədilə göndərdiyi şəxs.
160. **ŞAHI CAHAN** (1592-1666) - Hindistanda türk hökmdarı. 1627-1658-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Sevimli xanımı Mümtaz Mahalın şərəfinə Aqra şəhərində məşhur Tac-Mahal abidəsini ucaltmışdır. Dehli şəhərinin tikilməsi onun adı ilə bağlıdır.
161. **NASİR MİRZƏ** - Nadir şahın oğlu, Hindistan hökmdarı Cahan şahın qızını almışdır.
162. **ŞAHRUH** - Nadir şahın oğlu. 1748-ci ilin oktyabrında Təbrizdə şah elan edilmiş, 1749-cu ildə devrilmiş, bir il sonra yenidən taxta çıxmış, 1750-1795-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Ağaməhəmməd şah Qacar tərəfindən öldürülmüşdür.
163. **ƏBÜLFƏYYAZ** - Buxara hökmdarı
164. **ƏLİQULU XAN ƏFŞAR** - Nadir şahın qardaşı oğlu. 1747-ci il iyulun 6-da özünü şah elan etmiş, xalq xeyrinə olan bəzi fərmanlarına görə Adil şah da adlandırılmışdır.
165. **ELBARS** - Xivə xanı
166. **VƏLİ MEHMET XAN** - Elbarsdan sonrakı Xivə xanı.

167. **İBRAHİM** - Nadir şahın qardaşı, Təbriz hakimi.
168. **SƏFİ MİRZƏ** - Hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan yalançı «Səfəvi».
169. **YEGEN MEHMET PAŞA** - Osmanlı dövlət xadimi 1737-1739-cu illərdə Sultan I Mahmud dönəmində sədr-əzəm olmuşdur. 1743-cü ildə Qars döyüşündə Osmanlı ordusuna başçılıq etmişdir.
170. **VAQİƏNƏVİS** - Osmanlı türklərində zamanın olaylarını təsbit etmək və yazmaqla məşğul olan dövlət tarixçiləri.
171. **MİRZƏ MEHDİ XAN** - Nadir şahın salnaməçisi.
172. **YUSİFƏLİ** - Nadirdən sonra Xorasanda hakimiyyəti ələ keçirən şəxs.
173. **AZAD XAN** - Nadir şahın əslən əfqan olan sərkərdələrindən biri.
174. **MƏMMƏDHƏSƏN QACAR** - Nadirin qatlından sonra hakimiyyəti ələ alan Əliqulu xan Əfşarın (Adil şah) eşikağası
175. **ZƏNDLİ KƏRİM XAN** (və ya Toşmal Kərim xan) (1704-1779) - Zənd tayfasının başçısı.
176. **ZƏKİ XAN** - Kərim xan Zəndin qardaşı.
177. **AĞAMƏHƏMMƏD ŞAH QACAR** (1742-1797) - Qacarlar sülaləsindən olan İran hökmdarı. Qarabağı işğal etdikdən sonra Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür.
178. **ƏLİMƏRDAN XAN** - Kərim xan Zəndin qardaşı. Zəki xanı öldürərək Tehranı ələ keçirməyə nail olmuşdur.
179. **QACARLAR** - 1796-1925-ci illərdə İranda hakimiyyətdə olmuş sonuncu türk sülaləsi. Nümayəndələri Ağa Məhəmməd şah Qacar (1796-1797), Fətəli şah (1797-1834), Məhəmməd şah (1834-1848), Nəsrəddin şah (1848-1896), Müzəffərəddin şah (1896-1907), Məhəmmədəli şah (1907-1909), Əhməd şah (1909-1925) hakimiyyətdə olmuşlar.
180. **SARTAK NUYANIN OĞLU QACAR** - Qacarların ulu babası, Arqun xanın atabəyisi
181. **ARQUN XAN** - Ceyhundan Reyə qədər ərəzilərin əmiri
182. **HULAKU** (1213-1265) - Elxani sülaləsindən olan hökmdar. 1256-1265-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Çingiz xanın nəvəsidir.
183. **MENGÜ XAN** - Hulaku xanın qardaşı
184. **ŞAHQULU XAN** - Gəncə qacarlarındanır.
185. **MƏHƏMMƏDHƏSƏN XAN** - Qacarlar sülaləsinin qurucusu.
186. **FƏTƏLİ XAN** - Təhmasib şahın naibi, Nadir şah tərəfindən öldürülmüşdür.
187. **LÜTFƏLİ XAN** - İranın cənub hissəsinin hakimi. Zənd sülaləsindəndir.
188. **KATERİNA** - Rusiya imperatriçəsi Yekaterina (1729-1796) nəzərdə tutulur.
189. **İRAKLİ** - Gürcüstan hökmdarı. Gürcüstan onun hakimiyyəti dövründə Rusiyanın himayəsinə daxil edilmişdir.
190. **İBRAHİM XAN** - Qarabağ xanı. Cavanşirlər nəslindəndir.
191. **CƏFƏR XAN** - İrəvan xanı.

192. **FƏTƏLİ ŞAH** - Ağaməhəmməd şahın qardaşı oğlu. Ondan sonra 1797-1834-cü illərdə İran hökmdarı olmuşdur. Əsil adı Babaxandır.
193. **JORJ** - gürcü knyazı. Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsində mühüm xidmətləri olmuşdur.
194. **ABBAS MİRZƏ** (1789-1833) - Fətəli şahın vəliəhdi, İran ordusunun başçısı. 1804-1812 və 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibələrində orduya rəhbərlik etmişdir.
195. **SİSİANOV PAVEL DMİTRİYEVIÇ** (1754-1806) - əski gürcü əsilzadəsi, rus ordusunun generalı. Qafqazın Rusiyaya tabe edilməsində müstəsna xidmətləri olmuşdur. 1806-cı il fevralın 8-də Bakı qalasının açarını almaq üçün gələrkən Bakı hakimi Hüseynqulu xanın xalası oğlu İbrahim bəy tərəfindən öldürülmüşdür.
196. **CONTE VORONTOV-DAŞKOV** - Qafqaz canişini.
197. **MALKOLM** - İngiltərənin Hindistandakı ordusunun komandanı.
198. **NAPALEON** (1769-1821) - məşhur fransız hökmdarı və sərkərdəsi.
199. **QARDEN** - Napoleonun İrana göndərdiyi general.
200. **GÜLÜSTAN SÜLHNAMƏSİ** - 1813-cü il oktyabrın 12-də Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstan kəndində Rusiya və İran dövləti arasında bağlanan müqavilə. Sənədə görə, Gəncə, Şəki, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış xanlıqları, həmçinin Dağıstan, Gürcüstan Rusiya imperatorluğunun tərkibinə daxil olmuş, Azərbaycan ikiyə parçalanmışdır.
201. **TÜRKMƏNÇAY SÜLHNAMƏSİ** - 1828-ci il fevralın 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Rusiya və İran arasında bağlanan müqavilə. Bu müqaviləyə görə, İrəvanla Naxçıvan xanlıqları Rusiya ərazisinə qatılmış, Xəzər dənizi Rusiyanın nəzarətinə keçmişdir. Əsərdə müqavilənin imzalandığı tarix yanlış olaraq 1827-ci il kimi göstərilmişdir.
202. **MƏHƏMMƏD MİRZƏ** - Abbas Mirzənin oğlu. Fətəli şahdan sonra hakimiyyətdə olmuşdur (1834-1848).
203. **İELLİ** - İranda ingilis təmsilçisi
204. **MORİYER** - İngilis yazıçısı Ceyms Yustinyen Moriyer (1780-1849) nəzərdə tutulur. O, bir müddət İranda diplomat kimi fəaliyyət göstərmişdir. Yazıcının 1824-cü ildə Londonda nəşr olunan «İsfahanlı Hacıbabanın macərələri» romanı böyük şöhrət qazanmışdır. Məşhur yazıçı Volter Skott C.Y.Moriyeri «ən yaxşı ingilis romançısı» adlandırmışdır.
205. **QRİBOYEDOV A.S.** - Rusiyanın Tehrandakı səfiri, tanınmış rus dramaturqu. 1829-cu ildə konsulluğun 37 əməkdaşı ilə birlikdə əhali tərəfindən öldürülmüşdür.
206. **CAHAN XANIM** - Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın qızı. 1781-ci ildə indiki Şuşa (Pənahabad) şəhərində doğulmuş, 1832-ci ildə vəfat etmiş, Qum şəhərində dəfn olunmuşdur. 1801-ci ildə İran hökmdarı Fətəli şah əvə verilmiş, ağılı və bacarığına görə baş hərəm kimi hörmətə layiq görülmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatında Ağabəyim ağa adı ilə məşhurdur. Ağabacı təxəllüsü ilə Azərbaycan

və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Mənbələrdə ona məxsus olan beyt daha çox aşağıdakı şəkildə verilir:

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi.

207. **ƏLİ MİRZƏ** - Tehran valisi

208. **XAZANƏLİ MİRZƏ** - Şiraz valisi

209. **HACI MİRZƏ AĞASI** - Məhəmməd şahın sədr-əzəmi. Əvvəllər falçı olmuşdur.

210. **HƏSƏN SABBAH** (1055-1124) - İsmailiyyə məzhəbinin qurucusu, İsmaililər dövlətinin ilk hökmdarı (hakimiyyət illəri: 1090-1124). Əsl adı Həsən ibn əs Sabbahdır.

211. **AĞAXAN** - İngilis kralının xüsusi müşaviri.

212. **MEHDİ** - Ağaxan sülaləsindəndir. Hindistana qaçaraq özünü «əlahəzrət» elan etmişdir.

213. **NƏSRƏDDİN ŞAH** (1831-1896) - Qacarlar sülaləsindən 1848-1896-ci illərdə İran hökmdarı.

214. **ASAFİ-DÖVLƏ** - sərkərdə.

215. **SALAR** - Müzəffərəddin şahın oğlu, Kürdüstan və Loristanın valisi

216. **BABİLİK** - Əsası Seyid Mirzə Əliməmməd tərəfindən qoyulan dini təriqət. XIX əsrdə İranda geniş vüsət almış, onun tərəfdarlarının çoxu şah tərəfindən edam edilmişdir.

217. **VƏHHABİ CƏRƏYANI** - İlk dəfə Ərəbistanda meydana çıxan, həqiqi və əsl islama qayıdışı hər şeyin əlacı kimi qəbul etməyi təbliğ edən dini cərəyan.

218. **ŞEYX ƏBDU** - Din xadimi Şeyx Məhəmməd Əbduh (və ya Əbd, Əbduh) nəzərdə tutulur. Bir müddət Avropada yaşamış, 1884-cü ildə Parisdə Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə birlikdə ərəb dilində məşhur «Urvətül-vüsqa» («Möhkəm tellər») adlı dərgi nəşr etmişdir.

219. **ƏFQANLI CƏMALƏDDİN** - Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1836-1897) - böyük Azərbaycan mütəfəkkiri. Əvvəlcə Şərqi xilasının islam birliyində olduğunu düşünmüş, islam dünyasını gəzib dolaşdıqdan sonra bu fikrindən daşınmış, dövlətin milli təmələ söykənərək qurulması qənaətinə gəlmişdir.

220. **MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV** (1812-1878) - böyük Azərbaycan mütəfəkkiri.

221. **BÖYÜK ƏKBƏR** - Hindistanda modern bir din yaratmaq istəyənlərin təmsilçisi.

222. **ŞEYX ƏHMƏD** - İranda təriqət başçısı.

223. **KƏRİM XAN** - yeni bir məzhəb qurucusu. Özünü «Rüknü-rəbi», yəni dinin Quran, peyğəmbərlər, imamlardan sonra dördüncü təməli hesab edirdi. Bu məzhəbin tərəfdarları «kərimxanilər» adlanır.

224. **SEYİD MİRZƏ ƏLİMƏMMƏD** (1820-1850) - Babilik təriqətinin yaradıcısı. Kərim xanın tələbəsi olmuşdur. 1844-cü ildən özünü «Bab» («qarı» deməkdir) adlandırmışdır. Onun «Bəyan» və «İkan» əsərləri vardır. 1850-ci ilin iyulunda edam edilmişdir.
225. **HÜRUFİLİK** - Ərəb hərfi işarələrinin və əbcəd hesabının qutsallığını qəbul edən təriqət. Yaradıcısı Fəzlüllah Nəimi (1339 -1393) hesab edilir. Onun «Cavidannamə» əsəri bu təriqətin müqəddəs kitabı kimi qəbul edilmişdir.
226. **KOŞANLI HACI MİRZƏCAN** - Babiliyin tarixi ilə bağlı əsərin müəllifi. Tədqiqatın yeganə əlyazması Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır.
227. **MƏHƏMMƏDƏLİ BARFÜRÜŞLU** - Zəncanda bəbii üsyanının başçısı.
228. **AĞA SEYİD YƏHYA** - Neyruzda bəbii üsyanının başçısı.
229. **ZƏRRİNTAC - QÜRRƏTÜLEYN** (1819-1851) - Babilik təriqətini təbliğ edən cəsur Azərbaycan şairəsi. Müctəhid Hacı Məhəmməd Saleh Bərqaninin qızı, əmisi - Qəzvin qazisi, müctəhid Hacı Məhəmməd Tağının gəlini olmuşdur. Əsl adı Zərrintacdır, lakin əqidə yoldaşları onu Qürrətüleyn (gözün nuru), xalq isə Tahirə (təmizlərin təmizi), Bədri-uca (bədirlənmiş ay), Şəmsizzöh (günəş) adlandırmışdır. Qeyri-adi gözəlliyi ilə yanaşı, şeirləri və dönməz əqidəsi ona şöhrət gətirmiş, İran hökmdarı Nəsrəddin şah Qacarın əmri ilə 1851-ci ildə (xalqın qəzəbindən çəkindikləri üçün gizlicə) boğularaq edam edilmişdir. Ölümündən yüz il sonra (1951) onun divanı nəşr edilmişdir. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri M.F.Axundov onu hörmətlə «zəmanəsinin əcibəsi» adlandırmış, xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə «Zərrintac-Tahirə» əsərində bu qeyri-adi xanımın həyatını qələmə almışdır.
- 230. MİRZƏ YƏHYA NURİ** - bəbii liderlərdən biri. Bab öləndən sonra onun yerinə keçmiş, «Sübhi - azali» adı ilə tanınmışdır.
231. **MİRZƏ HÜSEYN** - Bəbii lideri Mirzə Yəhyanın qardaşı.
232. **BAHA** - Bəhailik təriqətinin qurucusu Mirzə Hüseynəli Nuri (öl.1892). Məzarı İsrailin Hayfa şəhərindədir.
233. **ABBAS ƏFƏNDİ** (öl. 1921) - Bəhailiyin qurucusu Mirzə Hüseynəli Nurinin (öl.1892) oğlu. Atasının ölümündən sonra bəhailik təriqətinin rəhbəri olmuşdur.
234. **ƏBÜLFƏZL GÜLBAYIGANİ** - babiliyin təbliğatçısı. Abbas Əfəndi tərəfindən təriqəti yaymaq üçün Amerikaya göndərilmişdir.
235. **JORJ-XEYRULLAH** - mühərrir. İsveçdə babiliyi təbliğ edən şəxs.
236. **E.RECLUS** - Fransız coğrafiyaşünası Elisee Reclus (1830-1905) nəzərdə tutulur.
237. **DRUMMOND VOLF** - İranda ingilis səfiri.
238. **BARON RUYTER** - İranda bank yaratma və mədən işlətmə üzrə səlahiyyətli olan şəxs.
239. **PRİNS DOLQORUKOV** - İranda rus səfiri.
240. **DE MORQAN** - İranda qazıntı işləri aparmaq üzrə fransız səlahiyyətli.
241. **DİEU LA FOYYE** - İranda qazıntı işləri aparmaq üzrə fransız səlahiyyətli.

242. **MİRZƏ RZA** - Nəsrəddin şahın qatili. 1896-cı ildə şah Şeyx Əbdüləziz türbəsini ziyarət edərkən onu qətlə yetirmişdir.
243. **MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH** (1853:1907) - Nəsrəddin şahın oğlu. 1896-1907-ci illərdə İranda hakimiyyətdə olmuşdur. Qacarlar sülaləsindəndir.
244. **ŞÜKRÜ KAYA** (1883-1959) - Türk ədibi, görkəmli siyasi xadim. İstanbulun işğalından sonra Maltaya sürgün edilmiş, sürgündən qaçaraq bir müddət İtaliya və Almaniyada yaşamışdır. Türkiyəyə döndükdən sonra yüksək dövlət vəzifələrində çalışmış, daha çox bədii tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.
245. **PROFESSOR BRAUN** - Milliyyətçə ingilis olan məşhur şərqşünas alim, «İran ədəbiyyatı tarixi» əsərinin müəllifi Eduard Braun (1862-1926) nəzərdə tutulur.
246. **LİNSAY**- İran ordusunun əslən ingilis olan komandiri.
247. **KOLONEL DUMANTOVİÇ** - rus komandanı.
248. **HUGUE LEROUX** (1860-1925) - fransız şairi və jurnalisti
249. **MİRZƏ MELKUM XAN** - İranın Londondakı səfiri. Əslən erməni olmuşdur. Londonda «Qanun» (1889) adlı qəzet çıxarmışdır.
250. «**ƏXTƏR**» - İstanbulda 1875-1895-ci illərdə nəşr edilən həftəlik qəzet. Mətbu orqanı Məhəmməd Tahir Təbrizinin müdiriyyəti və Mirzə Mehdi Təbrizinin baş redaktorluğu ilə çıxmışdır.
251. **HACI MİRZƏ HƏSƏN, MİRZƏ AĞAXAN, HABİRİL-MÜLK, ŞEYX ƏHMƏD** - Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (1836-1897) əqidə yoldaşları və silahdaşları.
252. **NAMİQ KAMAL** (1840-1888) - məşhur türk yazıçısı, şairi və dramaturqu.
253. **ZİYA PAŞA** (1825-1880) - TənziMAT hərəkatının fəallarından biri, şair, tərcüməçi və maarif xadimi. Namik Kamalla birlikdə Londonda «Hürriyyət» qəzetini nəşr etmişdir. Ana dili ilə yanaşı, ərəb, fars, fransız və ingilis dillərini mükəmməl bilməmişdir. Ərəb, fars və türk şairlərinin şeirlərindən ibarət «Xarabat» (1874-1875) adlı üç cildlik antologiya hazırlamışdır. Türkiyədə I Məşrutiiyyətin elanından sonra vəzir rütbəsi ilə Suriya və Adana valiliyində çalışmışdır.
254. **MİDHƏT PAŞA** (1822-1884) - Türkiyənin ilk konstitusiyasını elan edən dövlət xadimi. Sultan Əbdülhəmid yeni Osmanlılar hərəkatını boğmaq məqsədilə onu Ərəbistana - Taifə sürgün etdirmişdir və orada bu hürriyyətəpərvər insan qətlə yetirilmişdir.
255. **ƏBDÜLHƏMİD** (1842-1918) - Osmanlı dövlətinin 1876-1909-cu illərdə sultanı olan II Əbdülhəmid nəzərdə tutulur.
256. **ERNEST RENAN** (1823-1892) - məşhur fransız şərqşünası, filosofu. O, Fransada Əhməd Ağaoğlunun müəllimi olmuşdur.
257. **İBN RÜŞD** (1126-1198) - görkəmli Şərq filosofu və təbibi.
258. **ƏLİ PAŞA** - İstanbulda Cəmaləddin Əfqanini qarşılayan şəxs.

259. **ŞEYXÜLİSLAM HƏSƏN FƏHMİ** - Cəmaləddin Əfqanini allahsızlıqda ittiham edən ruhani rəhbəri.
260. **«URVATÜL-VÜSQA»** («Möhkəm tellər») - Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin 1884-cü ildə Şeyx Abdu ilə birgə Parisdə nəşr etdirdiyi dərgi.
261. **MİRZƏ MƏHƏMMƏDƏLİ XAN** - «Rədi məzahib» əsərinin müəllifi.
262. **«HƏBLÜLMƏTİN»** - 1892-1933-cü illərdə Hindistanın Kəlküttə şəhərində fars dilində nəşr edilən ictimai-siyasi məzmunlu həftəlik qəzet. Bu mətbuat orqanı iyirminci əsrin əvvəllərində bir sıra Şərq ölkələrində, Rusiyada, o cümlədən Qafqazda geniş yayılmışdır. Qəzetin səhifələrində ara-sıra Azərbaycan türkcəsində də məqalələr dərc olunmuşdur. Mehdi bəy Hacınski qəzetin Bakı müxbiri kimi fəaliyyət göstərmişdir.
263. **ZƏRDABLI HƏSƏN BƏY VƏ «ƏKİNÇİ» QƏZETİ** - 1875-1877-ci illərdə görkəmli Azərbaycan maarifpərvəri Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) tərəfindən bu qəzetin 56 nömrəsi nəşr edilmişdir.
264. **QASPIRİNSKİ - İSMAYIL QASPIRALI** (1851-1914) - «Tərcüman» qəzetinin redaktoru. Əslən Kırım tatarlarındanır. Bütün ömrü boyu ortaq türk dilinin yaradılması uğrunda mübarizə aparmışdır.
265. **«TƏRCÜMAN»** - Baxçasarayda İsmayıl bəy Qaspiralı tərəfindən nəşr edilən qəzet. Qəzet «Dildə, fikirdə, işdə birlik» şüarı ilə dərc olunmuşdur.
266. **ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ** (1864-1940) - Türkçülük və turançılıq məfkurəsinin fəal təbliğatçısı. «İttihad və tərəqqi» təşkilatının yaradıcılarından biri, «Həyat» (Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə) qəzetinin və «Füyuzat» dərgisinin redaktoru olmuşdur.
267. **HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEV** (1838-1924) - məşhur messenat, XX əsrdə xeyriyyəçiliyi ilə şöhrət qazanmış Azərbaycan milyonçusu.
268. **«HƏYAT»** - 1905-ci ildə Əhməd Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə Bakıda nəşr edilən qəzet.
269. **«İRSAD»** - 1905-1907-ci illərdə Əhməd Ağaoğlunun redaktorluğu ilə Bakıda nəşr edilən qəzet.
270. **«FÜYUZAT»** - 1906-1907-ci illərdə Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə nəşr edilən dərgi. 32 sayı dərc edilmişdir.
271. **ÖMƏR NACİ** (1878-1916) - Türkiyənin görkəmli siyasi xadimi, hərbçi, publisist, «İttihad və tərəqqi» cəmiyyətinin fəalllarından biri. Ömrünün mühüm bir dövrünü İranda yaşamış, orada türklərin maariflənməsi və təşkilatlanması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Xoy şəhərində Mirzə Səidin açdığı Siratül-müstəqim məktəbinin müdiri olmuşdur. Məktəb bağlandıqdan sonra dağlara çəkilərək gizli fəaliyyət göstərmişdir. Kərkükdə vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.
272. **SƏLMASLI SALMAN** - İran inqilabına dəstək verən hüriyyətpərvər.
273. **TOLBOT** - İranda tənbəki istehsal edən şirkətinin əslən ingilis olan rəisi.

274. **MİRZƏ HƏSƏN ŞİRAZİ** (1814-1896) - üləma, müctəhid. Əsl Adı Seyid Mirzə Məhəmməd Həsən Şirazidir. İranda Tənbəki üsyanı onun fitvasından sonra genişlənməmişdir.
275. **FEUVRER** - İranda inqilab zamanı saray həkimi.
276. **ATABƏKİ ƏZƏM** (1857-1907) - Mirzə Ələsgər xan Atabəy Əzəm nəzərdə tutulur. İranda baş nazir olduğu dövrdə apardığı tədbirlər nəticəsində əhalinin güzəranı daha da ağırlaşmış, xalq ayağa qalxaraq onun istefasını tələb etmişdir. Rusiyaya meyilli olmuşdur.
277. **EMİNÜSSULTAN** - İngilis tərəfdarı olan dövlət məmuru.
278. **NAUS** - Belçikadan gələn məmurların başçısı. İranda gömrük, poçt-teleqraf rəisi olmuşdur.
279. **İMAM CÜMƏ** - ruhani başçısı.
280. **ƏMİRİ BAHADİRİ CƏNG** - İran inqilabı zamanı əksinqilabçı süvarilərin başçısı. Xalqa qarşı qəddar hərəkətləri ilə tanınmışdır.
281. **ŞEYX MƏHƏMMƏD** - üsyançı. Müzəffərəddin şahın dövründə məhərrəm ayı təziyələri zamanı məsciddə polisə müqavimət göstərmiş və bu da xalqın ayağa qalxmasına səbəb olmuşdur.
282. **MƏHƏMMƏDƏLİ ŞAH** (1872-1925) - Müzəffərəddin şahın vəliəhdi, 1907-1909-cu illərdə İran hökmdarı. Məhəmmədəli şah devriləndən sonra əvvəl Odessaya, sonra İstanbula getməyə məcbur olmuşdur. M.Ə.Sabir onunla bağlı satiralar yazmışdır.
283. **ŞAPŞAL** - Məhəmmədəli şahın mürəbbisi. Əslən Krım yəhudisidir, Rusiyanın casusu kimi İranın əleyhinə fəaliyyət göstərmişdir.
284. **ŞEYX HAŞİM** - Təbrizin mürtəcə mollalarından biri, Seyid Haşım adı ilə də tanınmaqdadır.
285. **MÜŞİRİDDÖVLƏ** - İran xarici işlər naziri.
286. **SANİÜDDÖVLƏ** - Məhəmmədəli şahın sədr-əzəmi Atabəki Əzəmin yaxın dostu.
287. **ZİLLİ-SULTAN** - Zilli-Sultan Məsud Mirzə. Müzəffərəddin şahın qardaşı, Məhəmmədəli şahın əmisi. Müəyyən vaxtlarda Kirmanda, Yəzddə, İsfahanda hakim olmuş, inqilab zamanı Avropaya qaçmışdır. M.Ə.Sabir onunla bağlı bir neçə satira yazmışdır.
288. **RƏHİM XAN** - 1906-1908-ci illərdə İran inqilabı zamanı şahın süvari qoşunlarının başçısı, mürtəcə əksinqilabçı
289. **ABBAS AĞA** - Atabəki Əzəmi qətl edən fə dai. Əslən azərbaycanlıdır, qaçmağa imkan tapmadığı üçün özünü də öldürməyə məcbur olmuşdur.
290. **FƏHRÜL VAİZİN** - hürriyyəti tərənnüm edən şair.
291. **XVI LUİ** - Fransa kralı XVI Lüdovik (1754-1793). İslahatlar aparmaq istəsə də, Böyük Fransa inqilabının qarşısını ala bilməmişdir. Xalq tərəfindən taxtdan salınandan sonra qaçmağa çalışsa da, tutulmuş və edam olunmuşdur.
292. **LYAXOV** - İran kazak alayının komandiri.

293. **İZZÜDDÖVLƏ** - Qacar sülaləsinin ağsaqqalı, şah tərəfdarları ilə hüriyyətpərvərlər arasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirən şəxs.
294. **HORDİNQ** - İnkilab zamanı İranda İngiltərənin səfiri.
295. **MARLİNQ** - İnkilab zamanı İranda Rusiyanın səfiri.
296. **POLİMOV** - İnkilab zamanı Təbrizdə kazak bölüyünün komandiri.
297. **BAĞIR XAN** (1862-1916) - İran Məşrutə inqilabı zamanı qəhrəmanlıq göstərən, xalq tərəfindən «Salari-milli» adını almış sərkərdə.
298. **SƏTTAR XAN** (1867-1914) - İran Məşrutə hərəkatının öndəri, qəhrəman sərkərdə. İrtica rejimi ilə barışmayaraq ayağa qalxan üsyançıların başçısı.
299. **EYNÜDDÖVLƏ** - Müzəffərəddin şahın dövründə baş nazir, İran inqilabı zamanı (1906-1908) Təbrizə hücum edən şah qoşunlarının başçısı. Adının mənası «dövlətin gözü» deməkdir.
300. **SİPEHTAR** - İnkilab zamanı Tehrana hücum edən məşrutəçilərin rəhbəri.
301. **SƏRDAR ƏSƏD** - İsfahan mücahidlərinin başçısı.
302. **ZAPOLSKİ** - Kazak alayının komandiri.
303. **ƏHMƏD ŞAH** - Məhəmmədəli şahın oğlu. 13 yaşında taxta çıxmış, 1909-1925-ci illərdə İranda hakimiyyətdə olmuşdur.
304. **SMİRNOV** - Əhməd şahın mürəbbisi.
305. **RZA PƏHLƏVİ** - İran ordusunun sırası əsgəri və pəhləvilər sülaləsinin banisi. 1925-1941-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Ondan sonra Məhəmməd Rza Pəhləvi 1941-ci ildə taxta çıxmış, lakin 1979-cu il fevral inqilabı nəticəsində onun və bütövlükdə bu sülalənin hakimiyyətinə son qoyulmuşdur.

KİTABIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

BÖYÜK MÜTƏFƏKKİRİN YARADICILIQ DÜNYASI	3
İRAN VƏ İNQİLABI. 1500-1900-CÜ İLLƏR ARASINDA İRAN	
ÜMUMİ MÜTALİƏ	13
İRANDA TÜRK DÖVLƏTLƏRİ	15
SƏFƏVİLƏR. ŞİƏLİK	17
SƏFƏVİ DÖVLƏTİ	19
İDARİ TƏŞKİLAT	23
ŞAH TƏHMƏSİB	25
İKİNCİ ŞAH İSMAYİL	27
MƏHƏMMƏD XUDABƏNDƏ	28
BİRİNCİ ABBAS	29
ŞEYX SƏFİ	31
İKİNCİ ABBAS	32
ŞAH SÜLEYMAN	32
SƏFƏVİLƏRİN ÇÖKÜŞÜ - ƏFQAN İSTİLASI	33
NADİR VƏ ƏFŞARLAR	34
QACARLAR	38
AĞA MƏHƏMMƏD XAN	39
FƏTƏLİ ŞAH	40
MƏHƏMMƏD XAN	43
AĞA XAN AİLƏSİ	43
NƏSRƏDDİN ŞAH	44
BABİLİK	45
İRANDA RUS-İNGİLİS RƏQABƏTİ VƏ İRANIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ	49
İRAN İNQİLABI	
MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH	51
İNQİLABIN SƏBƏBLƏRİ	51
İNQİLABDAN ƏVVƏL İRANDAKI İDARİ VƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ	51
ƏDLİYYƏ TƏŞKİLATI	54
ORDU	55
TİCARƏT VƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ	56
NƏSRƏDDİN ŞAH ZAMANINDAKI İSLAHAT VƏ ÜMUMİ ƏHVAL	56
İNQİLABIN MƏNƏVİ AMİLLƏRİ	58
İNQİLABIN TARİXÇƏSİ	64
MƏHƏMMƏDƏLİ ŞAH	67
ƏHMƏD ŞAH	72
MƏXƏZLƏR	74
İZAHLAR VƏ ŞƏRHLƏR	75

Əhməd Ağaoğlu
İran və inqilabı
Bakı
Azərneşr
2009

Güney Azərbaycanın səsi kitabxanası: 1

Nəşriyyat redaktoru:
Şəhla Hüseynova

Kompüter tərtibatı:
Cəsarət Ərkivan

Rəssam:
Günay Sultanlı

Yığılmağa verilmiş 10.04.2009
Çapa imzalanmış 03.06. 2009
Həcmi 9.5 çap vərəqi
Formatı 60x90 1/16
Sayı 500 Qiyməti müqavilə ilə

(CBS)
POLYGRAPHIC
PRODUCTION
Tel/Fax:4477504,Tel:4477505

mətbəəsində çap olunmuşdur.